

OSMANLI MÜESSESELERİNİN YAZILI KAYNAKLARI

Prof. Dr. Ziya KAZICI
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Written Sources of the Ottoman Institutions

As it is known, every science has its own sources. If someone wants to make a scientific research in a certain field, he must refer to the basic sources of that field. It is not possible to reach a sound conclusion without using these sources. Therefore, every researcher has to establish his arguments on those basic sources. When it comes to the studies on Ottoman civilization and institutions, it is almost impossible to make studies without referring to the main sources of this field.

So, in this article, information has been given about some written sources of the Ottoman institutions.

Geçmiş asırlara ait hayat tarzı ile olaylar hakkındaki bilgi ve haberler, eskiden beri insanları ilgilendirir olmuştur. Zira bunlar, bazen bilgi ve tecrübe kazandırıyor, bazen ibret alma vâsıtası oluyor, bazen dinlendiriyor, bazen de güldürüyordu. İnsanlar, fikri gelişmelerini ilerlettikten sonra geçmişteki olayları ve yaşayış tarzını öğrenme arzusuna düştüler. Böylece belli bir medenî seviyeyi aşmış olanlar, bunları öğrenip eski hayat ve yaşayış tarzı üzerinde bilgi sahibi olduktan sonra bunları birbirlerine anlatmak suretiyle gelecek hakkındaki tutumlarını düzenleme ihtiyacını hissettiler. Çünkü tarih ve onun dalları, zihni melekeleri harekete geçiren bir güç merkezi olarak beşerî ve tabii hâdiselerin sonuçlarına dayanmak suretiyle mânevî melekeleri rehber alan tanzim edici bir ilim dalıdır.

İnsan hayatında, bildiklerinin ve eski tecrübelerinin önemli bir yeri olduğu inkâr edilemez. Gerek bilgi ve gerekse tecrübe, ya olayın içinde yaşamak veya öğrenmek suretiyle elde edilebilir. İnsan ömrünün sınırlı oluşu, ona her şeyi tecrübe etme veya bizzat içinde yaşama imkânı vermemektedir. Bu bakımdan, geçmişe ait bilgileri iyi bilenler, onun olaylarından ders alanlar, çok zengin bir tecrübe hazinesine sahip olurlar. Zira tarihi, "İctimaî bünyenin âzası olmak itibarıyla insanlığın fiil ve fikirlerinin inkişafını takip eden bilgi"¹ olarak tarif

¹ A. Zeki Velidi Togan, Tarihte Usûl, İstanbul 1981, s. 2.

etmek de mümkündür.

Müslüman bir topluma istinad eden bünyesi ile Osmanlı Devleti'nin medeniyet ve müesseseleri tarihini, İslâm medeniyet ve müesseseleri tarihinden ayrı ve tamamen müstakil olarak düşünemeyiz. Gerçekten, Müslüman devletlerin hayatîyet sırlarından birini teşkil eden müesseseler, devlet ve toplumların tarih sahnesindeki kuruluş, gelişme, aldıkları şekil ve geçirdikleri merhaleleri gözler önüne seren canlı örneklerin yekûnudurlar. Bunlar sâyesinde, kuruluştan günümüze kadar olan Müslüman toplumların geçmişteki kendilerine has yaşayışlarını, dinî telakkilerini, geleneklerini, dil, edebiyat ve güzel sanatlar alanındaki faaliyetlerini; fikir, felsefe ve ilim hareketlerini; devleti yönetme biçimini ve teşkilâtını araştırıp öğrenme imkânına kavuşabiliriz.

Osmanlı müesseselerini inceleyip gün ışığına çıkarmak ve gereği gibi bir değerlendirmeye tabi tutmak için, büyük bir gayret sarf etmek icab eder. Bir milletin tarih veya müesseselerini öğrenmek istediğimiz zaman o sahada ihtisas sahibi olmuş kimselerin yazdıklarına müracaat ederiz. Peki ama bunlar, bu eserleri nasıl yazıp meydana getirmişlerdir ? Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, asıl kaynaklara ulaşmaları ne derece mümkün olmuştur? Şu halde olay, medeniyet veya müessese tarihini bize anlatan eserleri iki grupta toplayabiliriz. Bunlar: Kaynaklar ve Araştırmalardır. Konunun aydınlanabilmesi için tariflerini vermek suretiyle bu iki terimi biraz açmamız gerekecektir.

Kaynaklar: Tarihî olay, medeniyet hareketi ve müessesenin kurulduğu ülkede veya komşularında, hareketin yaşandığı yıllarda olay veya müessese ile ilgili olarak ortaya konmuş bulunan eserlerdir. Başka bir ifade ile eski olay, yaşayış tarzı veya medenî hareket ile müessesenin içinden çıkmış olan eserlerdir. Bunlar, şimdi ya toprak altında kalmış, ya müzelerde toplanmış veya kitaplıklar ile arşivlerde saklanmaktadırlar.

Araştırmalar: Yeni eserlerdir. Kaynakların her türüne dayanarak ilim usûlü ile araştırılıp incelenmek suretiyle kaleme alınmışlardır. İlim adamının, kendi ihtisas sahasında hazırladığı ilmî eserlerdir.

Bilindiği gibi her bilim dalının kendisi ile ilgili temel kaynakları bulunur. Bir bilim disiplinin herhangi bir dalında (branch) araştırma yapmak isteyen kimse, o bilim dalının kaynaklarına müracaat etmek zorundadır. Bu temel kaynaklara müracaat edilmeden yapılan bir çalışmada sağlam bir değerlendirme yapılamaz. Zira her kaynağın kendine göre bir özelliği bulunur. Bu özellik, bazen fark edilmeyecek derecede küçük olan bir ayrıntıda bulunabilir. Bunun için araştırmacı, kaynakları görmek ve ona göre bir hüküm vermek zorundadır. Kaynaklara inilmeden yapılan bir araştırma, doğru bile olsa en azından eksik kalır. Bu bakımdan, Osmanlı medeniyeti, müesseseleri veya o dönemde yaşamış herhangi bir kişi hakkında araştırma yapacak olan kimsenin her şeyden önce Osmanlı kaynaklarına inmesi gerekir. Gerçekten, yakın tarihimizdeki bir çok olayın, bunlara karışan veya etkin olanlarca bize farklı şekillerde sunulduğu ve bu yüzden de yanlış bazı değerlendirmelere yol açtığı bilinmektedir. Hatta bu sebeple, bazılarının haksız yere, sırf zamanlarında anlaşılabilirliklerinden dolayı yerildiği veya siyasî hayatta bu türden olan insanların sade küçümsenmekle kalmayıp ağır itham ve cezalara çarpıldıkları da görülmüştür. Böyle bir gerekçe ile haksızlığa uğrayanlar için sonradan yapılmak istenen tamirlerin ise insanlara hayatlarını

iade edemediği de hemen herkesin hafızasında canlı birer örnek olarak bulunmaktadır.

Osmanlı döneminin herhangi bir müessesesi üzerinde çalışmak isteyen bir kimsenin her şeyden önce o dönemde kullanılan alfabeyi bilmesi gerekir. Ancak bu sayede Osmanlı döneminden kalma yazma veya matbu eserleri okuyup anlayabilir. İş bununla da bitmiyor. Zira Osmanlı medeniyeti veya müesseseleri demek, bir bakıma arşiv belgeleri demektir. Devlet kayıt ve yazışmaları dediğimiz bu belgeler, hemen her sahada kendilerini gösterirler. İşte bunun için arşiv belgelerine dayanmayan bir Osmanlı çalışması da eksik olmakla karşı karşıyadır. Bununla beraber Osmanlı araştırmaları, sadece arşiv belgelerine değil daha başka kaynaklara da muhtaçtırlar. Bu kaynaklardan önemli gördüklerimizi şöyle sıralayabiliriz:

- 1.Devlet Kayıt ve Yazışmaları (Arşiv Belgeleri)
- 2.Kanunnâmeler
- 3.Şer'iyeye sicilleri
- 4.Vakfiyeler
- 5.Tarihler
- 6.Selimnâmeler
- 7.Süleymannâmeler
- 8.Vekayinâmeler
- 9.Salnâmeler
- 10.Siyasetnâmeler
- 11.Tereke Defterleri
- 12.Tahrir Defterleri
- 13.Münşeât Mecmuaları
- 14.Seyahatnâmeler
- 15.Hâtıralar
- 16.Teşrifatnâmeler
- 17.Tabakat ve Biyoğrafi Kitapları
- 18.Kitâbeler

ARŞİV BELGELERİ

Tarih araştırmaları için vazgeçilmeyen unsurlardan biri olan arşiv belgeleri, geçmiş hakikate en yakın şekilde anlayıp değerlendirmemize yardımcı olurlar. İnsanlığın ve onun bir parçası olan milletlerin tarihi incelenirken, varılmak istenen hedefin geçmişteki olayları, geçmişte (mazi) cereyan ettikleri şekle en yakın biçimde ortaya koymaktır. Böylece o günkü olayları günümüze yansıtarak bunlardan ders çıkarıp ibret almak gerekir. Bu neviden ilkelere sadakat gösterip sebep ve sonuç ilişkilerini iyi görebilen kimse, gerçek anlamda olayları tesbit edip günümüze yansıtan kimse olacaktır.

İslâm dünyasında, Hz. Peygamber döneminden itibaren bazı metinlerin yazı-

ya geçirilmesi suretiyle yazılı metinlerin tutulmuş olması, daha sonra gelen halifeler ile Müslüman hükümdarların bu sistemi (Sünnet) uygulamalarını sağlamıştır. Rasûlullah'ın, Hudeybiye'de Mekke'li müşriklerle yaptığı antlaşmanın metni, çevre hükümdarlara gönderdiği mektuplar ve bazı görevlerle Medine dışına gönderdiği görevlilere verdiği yazılı metinler, arşiv belgesi sayılabilecek dökümanlardır. Bunların asılları, gerek tarih ve hadis kitaplarında, gerekse bir kısmının bizzat kendileri bugün müzelerde elimizin altında bulunmaktadır. Hz. Ömer'in, hilafeti döneminde başka devletlerle yaptığı antlaşmaların metinleri ile valilerine gönderdiği mektuplar da bilinmektedir. Hz. Ömer, bunları, yanında bulundurduğu bir sandıkta saklıyordu. Ondan sonra gelen devlet yetkilileri, benzer yazı ve mektupların bir kopyasını özel bir odada saklamak suretiyle toplamaya başladılar. Böylece, devletlerin yazışma ve mektuplarla ilgili resmî evrakı muhafaza edip bir arada toplama geleneği oluşmaya başladı. Bu ilk uygulamalardan sonra Şam, Mısır ve İran'daki "Divân Defterleri"nin tutulması da bu sisteme bir canlılık kazandırdı. Bu divan defterlerinden başka Hz. Ömer'in de Medine'de Arapça bir divân defteri tuttuğundan bahsedilir. Bütün bu olaylar, İslâm devletlerinde arşivcilik sisteminin uygulanıp gelişmesine sebep olmuşlardır.

Hemen her konuda, kendinden önceki Müslüman devletlerin uygulamalarını örnek alan Osmanlı Devleti de arşivcilik geleneğini daha ileri götürerek devlet kayıt ve yazışmalarına büyük bir önem vermiştir. Osmanlılar, bu sistemi müstakil bir müessese haline getirdiler. Bu yüzden olsa gerek ki, devlet arşivlerine görevli memurların dışında hiç kimse giremezdi. Görevini kötüye kullanıp belgelerin yok olmasına sebep olanların idam cezası gibi ağır bir cezaya çarptırılacakları dahi ifade edilmektedir.

Osmanlı Devleti'nde, Selçuklular ve diğer Müslüman – Türk devletlerinden gelen, eski bir devlet ve bürokrasi geleneği olarak, daha ilk devirlerden itibaren arşiv fikrinin, yazışmaları ve önemli kayıtları koruma duygusunun mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Selçuklularda ve daha sonra Anadolu Beyliklerinde olduğu gibi, hükümdarın "Divân" teşkilâtında, her türlü yazışmaları yürüten bürokratik ekibin yanında, kayıtları, belgeleri ve defterleri saklayan bazı görevliler ve bunların korunduğu yerler olmalıdır. Bu durum, arşivin nüvesini teşkil etmiştir. Diğer beyliklerde olduğu gibi, Osmanlı Beyliği'nde "Divan"da tutulan kayıtlar ve defterlerin mevcudiyeti, belgeler ve arşivin varlığı hakkında bazı veriler, sonradan Osmanlı tapu – tahrir defterlerine yansımış olup bazı bilgiler sunmaktadırlar. Devlet işlemlerine, tevcihlere, vakıflara vb. ait belgelerin tamamı, önem derecesine bakılmaksızın, pek kıymetli olmayan müsveddeler dahil olmak üzere titizlikle saklanıp korunmuştur. Günümüze ulaşan belgelerin tanzim tarzı, muamelatta geçmiş işlemlere yapılan atıflar, konunun evveliyatına ait derkenarlar, arşivlere ve kayıtların saklanmasına verilen önem hakkında bir fikir oluşturmaktadır.²

Devlette, din, hukuk, siyaset, eğitim – öğretim, vakıf, güvenlik, ticaret ve ekonomi gibi sosyal hayatın her safhasına taalluk eden mevzular, arşiv belgelerinin konusu arasında yer almaktadırlar. Arşiv belgeleri, pek çok konuda olduğu gibi kültür tarihi ve kültürel değerler bakımından da önemlidir. Nitekim sadece

² Atilla Çetin, "Osmanlı Arşivlerinin Tarihçesi", Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu İstanbul 1985, s. 63.

Balkan ülkelerinde değil, Anadolu'nun hemen her yerinde tarihi kayıtlardan vaktiyle pek çok câmi, medrese, han, hamam, kütüphâne, imâret gibi dinî, sosyal, ekonomik ve kültürel eserlerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunların büyük bir kısmı, çeşitli sebeplerden günümüze intikal edemeden ortadan kalkmış veya kaldırılmıştır. Bununla beraber, arşivlerimizde, günümüze kadar gelemeyen birçok yapıya ait ya bir tamir belgesi, ya bir görevli tayinine ait vesika veya birkaç vakıf kaydı bulunmaktadır. Böylece, eskiden var olup ortadan kalkmış birçok kültür eserine bu belgeler sayesinde muttali oluyoruz.

Arşiv belgeleri, Türkoloji araştırmaları için de zengin dil malzemesi sunarlar. Günümüzde, Anadolu'nun bazı yörelerinde kullanılan ve " Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi"nden öğrenilen bazı deyimlerin eski belgelerde yaşadıkları görülmektedir. Midhat Paşa'nın Niş valisi iken 1860'lardaki bir raporunda zikr ettiği "sirem" kelimesi (ot arabası, ot yüklü araba), Diyarbakır yöresinde "siren" veya "seren" olmuştur. Balkanlar'dan Doğu Anadolu'ya bu kelimenin nasıl geldiğini, benzerleri ile birlikte incelemek, Türk kültürünün Balkanlarda ve Anadolu'da bir bütün olduğunu ortaya koymak bakımından önem taşır.³ Gerek divânlarda, gerekse diğer müesseselerde verilen kararlar, çift nüsha olarak kaleme alınırlardı. Bunlardan biri ilgili şahıs veya şahıslara, diğeri de devlet arşivine kaldırılırdı. Bir arşiv belgesinin hukukilik kazanması ve geçerli olabilmesi için çeşitli kademelerden geçmesi gerekirdi.

Arşiv belgelerinde kullanılan yazı, dairelere göre farklılıklar arzeder. Maliye, toprak ve nüfusla ilgili belgeler genellikle "Siyakat Alfabeti" ile yazılırdı. Divandan çıkan ve bir kimsenin herhangi bir yer veya makama tayini ile ilgili fermanlar "Divânî" ile yazılırdı. Kadılar ile sair "iş erleri"ne gönderilen hükümler ise farklı karakterdeki yazılar ve kırmalarla kaleme alınıyorlardı. Alfabeleri bildikten sonra bu yazıları okumak çok kolaydır. Devletin en büyüğünden en küçüğüne, en önemlisinden en önemsizine varıncaya kadar her iş ve olay belgeleniyordu. Bundan dolayı Osmanlı döneminde, ister Osmanlı idaresinde bulunsun, ister komşu bir devlet olsun, bunların siyasi, askerî, dinî ve ekonomik sahalardaki müesseseleri ile tarihini araştırmak isteyenler, Osmanlı arşiv belgelerine başvurmak zorundadırlar. Bu belgelere müracaat edilmeden yapılan bir çalışma, eksik sayılır. Günümüzde, Osmanlı dönemine ait bütün belgeler henüz tam anlamıyla tasnif edilemedikleri için yapılan çalışmaların eksik yönleri bulunmaktadır.

KANUNNÂMELER

Usûl, nizam ve kaide gibi anlamlara gelen kanun kelimesinin, Grekçe'deki vergilemeye yönelik arazi tahrirlerinde kullanılan bir uzunluk ölçüsü birimini belirten "kanon"dan gelmiş olabileceği tahmin edilmektedir. Daha sonra Arapça'ya geçmiş olan kelimenin "kavanîn" şeklinde çoğulu yapılmıştır. İslâm hilâfetinin, Suriye ve Mısır'da, Bizans idaresine vâris olduğu zamanlarda eskiden kalmış vergiler için kullanılan kanun terimi, daha sonraki dönemlerde "ulû'l-emr"nin çıkardığı emirlere alem olmuştur. Özellikle örfî hukukla ilgili bu emirnâ-

³ Nejat Göyünç, "Osmanlı Araştırmalarında Arşivlerin Yeri", Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu, İstanbul 1985, s. 56.

melere kanun denmiştir. Kanun kitabı demek olan kanunnâme ise hükümet tarafından yönetim sistemine ve kamunun işlerine dair tanzim edilip, tatbiki mecbur tutulan hükümleri ihtiva eden kitap demektir.

Müslüman fakihler, bu arada Osmanlı hukukçuları, herhangi bir zaruretten doğan bu kanunları daima şer'î hükümlerden ayrı tuttuklarından bunlar için "Kavanin-i Örfiye" ve "Kavanin-i Şer'iyye" gibi tabirler kullanıyorlardı. Farklı ırk, din, dil ve kültürlere sahip toplulukları bünyesinde toplayan Osmanlı Devleti'nde, özellikle idarî, malî ve kamu hukukuyla ilgili alanlarda pâdişahlar tarafından vaz' edilmiş kanun ve nizamların toplandığı mecmualara genellikle kanunnâme, bazen de yasa ve yasaknâme denilmiştir. Bu kanunlar pâdişah tarafından toplanmış ise Kanunnâme-i Osmanî, Kanunnâme-i Sultanî, Kanunnâme-i Âl-i Osman veya Kanunnâme-i Hümâyûn adlarıyla, özel bazı kimseler tarafından toplanmışlarsa o zaman derleyicilerinin adları ile anılırlardı.⁴

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, kuruluş yıllarından itibaren hızlı bir siyasi gelişme göstermişti. Devlet, ele geçirdiği topraklarda yürürlükte bulunan kanun ve töreleri yürürlükte bırakmayı uygun görmüştü. Özellikle vergi hukuku ile ilgili esasları vaz' ederken Müslüman ve Müslüman Türk devletlerinin uygulamalarını gözden ırak tutmuyordu. Nitekim bu devletlerden alınıp ilhak edilen toprakların büyük bir kısmında bazen eski kanunların hiç değiştirilmeden aynen ve hatta eski isimleri ile muhafaza edildikleri görülmektedir. Sözelimi, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan (1453 – 1478), Mısır Sultanı Kayıtbay (öl. 1495), Dulkadir oğullarından Alaüddeve Bey (1479 – 1515) ile Arap ve Acem zamanına ait olan kanunları burada zikredebiliriz. Devlet, siyasi büyümenin yanısıra eğitim ve öğretime önem vermişti. Devlet, farklı kültürel bünyelere sahip tebeasını (vatan-daş), İslâm hukukunun esaslarına göre yönetiyordu. Zamanla büyüyen devlette, Pâdişahlar, şer'î hukukun yanısıra idarî, malî ve cezaî hukuk alanlarında zaman zaman emir ve fermanlar yayınlayarak devlet çarkının işleyişine açıklık getirmeye çalıştılar. XVI. asırda devlet yapısı ve işleyişi ile ilgili pek çok kanunnâme dikkat çekmektedir. Pâdişahlar tarafından yayınlanmış olan kanunnâmelerin daha o dönemlerde kitap halinde bir araya getirildikleri görülmektedir. Nitekim XVII. yüzyılda yaşamış olan Osmanlı tarihçisi Hezarfen Hüseyin Efendi (1600–1676)'nin "Telhisü'l-Beyân fi Kavanin-i Âl-i Osman" adındaki eseri, Osmanlı kanunnâmeleri serisinde ilk muntazam te'lif olarak karışımıza çıkmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde, şer'î hukuk yanında idarî, malî ve cezaî gibi muhtelif hukuk sahalarına ait olmak üzere vaktiyle pâdişahların emir ve fermanları ile vaz' edilmiş olan ve belli bir konuya ait kanun ile nizamların aynen veya özet olarak bir araya getirilmesi sonucu tertib edilen mecmualara "Kanunnâme" veya "Kanunnâme-i Osmanî" adı verilmekte idi. Kanunnâmeler, bakış açlarına göre farklı kategorilere ayrılabilirler. Bunlar: a) Özel olarak zamanın padişahının emri üzerine çeşitli kanunların derlenmesi ile meydana gelen, bâb ve fasıllara ayrılmış bulunan Mürtebb Kanunnâmeler: Bunların en eskileri olarak Fâtih Sultan Mehmed Kanunnâmesi, Yavuz Sultan Selim Kanunnâmesi ve Kanunî Sultan Süleyman Kanunnâmesi zikredilebilirler. b) Bazı müellifler tarafından ilmî birer

⁴ Bilgi için bk. Abdülkadir Özcan, Eyyubî Efendi Kanunnâmesi, İstanbul 1994, s. 11; "Kanun", Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA), XXIV, 323.

eser olarak veya ilmî maksatlar ile meydana getirilmiş olan devlet teşkilâtına ait kanunnâmeler. Bu şekilde meydana getirilen ve devlet teşkilâtına dair kanunnâmeler de oldukça mühim bir yer tutarlar. Müellifi belli olmayan “Kitab-ı Müstetâb”, yine müellifi belli olmayan “Kavanin-i Osmanî ve Râbıta-i Âsitâne” adındaki teşkilât kitabı ile Yeniçeri ve Acemi Ocağını gösteren “Kavanin-i Yeniçeriyân”, Koçi Bey’in Risâlesi, Ayn Ali Efendi’nin “Kavanin-i Âl-i Osman Der Hülâsa-i Mezamin-i Defter-i Divan” ismindeki 1018 (1609) tarihli muhtasar Bütçe kanunnâmesi, Eyyûbî Efendi’nin kanunnâmesi. Bu tür kanunnâmelerin en meşhur ve mufassal olanı Hezarfen Hüseyin Efendi’nin 1086 (1675 – 1676) tarihinde meydana getirdiği “Telhisü’l-Beyân fi Kavânin-i Âl-i Osman” adlı eseridir. Bu kitabında müellif, Osmanlı Devleti’nin idarî teşkilât ve maliyesi ile her türlü teşrifat ve merasimine dair olan ve aslında mevcut çeşitli kanun ve nizamları hülâsa ederek bir araya getirmek gayesini gütmüştür. Bu hedefine ulaşmak için tarih kitapları ile devlet dairelerindeki defter ve hesapları tetkik etmekle yetinmeyen müellif eserini bilhassa eski kanunnâmelerden yararlanmak suretiyle yazmıştır.⁵ XVII. yüzyılın bu değerli bilim adamı, kendinden önce yürürlüğe girmiş bulunan kanunnâmeleri hülâsa etmiştir. Bu arada bizim göremediğimiz bazı kanunnâme metinlerini de eserine almıştır. Eserin, bilinen dört nüshası bulunmaktadır. Bunlar: Leningrad, Venedik ve Paris (2) nüshalarıdır.

Osmanlı müesseselerinin önemli kaynaklarından biri de kamu hukuku, devlet teşkilâtı, idare, vergi, ceza hukuku ve hisbe gibi alanları kapsayan kanunnâmelerdir. Osmanlı döneminde, genel olarak yukarıda işaret edilen konulara ait olan pâdişah hükmünü ifade ederler. XV. asırda “yasaknâme” kelimesi de aynı anlamda kullanılıyordu. Zaman içerisinde değişik pâdişahlar tarafından çıkarılan kanunnâmeler, siyaset, hukuk, iktisat, sosyal ve malî mevzuları kapsıyorlardı. Genellikle “Şer’î Hukuk”un kesin bir ifadeyle temas etmediği veya kesin cezanın verilmesi için şüphe bulunan konular ile “Örfî Hukuk” mevzuları yer alırdı.

Fâtih Sultan Mehmed, kendisinden sonraki nesilleri bağlayıcı şekilde tedvin edilmiş ve resmî olarak yürürlüğe konulmuş kanunnâme neşreden ilk Müslüman hükümdar olarak görünmektedir. Kendisi, biri reâyâ, diğeri de devlet teşkilâtı ile ilgili olmak üzere iki kanunnâme yayımlamıştır. Osmanlı dönemi kanunnâmelerini birkaç gruba ayırmak mümkündür. Bunlar: 1. Pâdişah Hükümleri Şeklindeki Kanunnâmeler: Bunlar, belirli idarî meselelere ya da ihtiyaçlara cevap vermek üzere fermanlar veya beratlar şeklinde yayımlanmış olup valiler ve kadılar tarafından uygulanmaları istenen hükümlerdir. Bunların büyük bir kısmı orijinal olarak kanunnâme formunda idi. Bilinen en eski ferman – kanun mecmuası Sultan II. Bâyezid dönemine ait olan “Kanunnâme-i Sultanî Ber Muceb-i Örf-i Osmanî” adını taşımaktadır. Bu metin R. Anhegger – H. İnalcık tarafından (Ankara 1956) neşr edildi. 2. Sancak Kanunnâmeleri: İlhanlılar tarafından her bölge için yapılan düzenlemeler ile vergileri gösteren ve adına “Kanun-ı Memleket” denilen müstakil defterler hazırlamışlardı. Bu an’ane, Abbasiler döneminden eski İran’a kadar uzanır. Osmanlılar da vilayet ve sancak (livâ) kanunnâmeleri ile bu uygulamayı sürdürdüler. Bu kanunnâmeler, Pâdişahın tuğrasıyla onaylanmış ve her bölgenin “Mufassal Tahrir Defterleri”nin başında yer almakta idiler. Bu

⁵ Daha geniş bilgi için bk. Sevim İlgürel, Hezarfen Hüseyin Efendi Telhisü’l-Beyân fi Kavânin-i Âl-i Osman, Ankara 1998, s. 2 – 4.

neviden kanunnâmeler, öncelikle reâyâ ile tımar sahipleri arasındaki anlaşmazlıkları çözmek ve haksızlıkları engellemek amacıyla çıkarılıyordu. 3. Belirli Gruplarla İlgili Kanunnâmeler: Bu tür kanunnâmeler, eyâlet kanunnâmeleri ile aynı kategoride mütalaa edilebilir. Genellikle belirli bir yerde devlete hizmet eden reâyâ grupları için çıkarılmışlardır. Prensip olarak bunlar, askerî hizmeti yerine getiren gruplardır. En önemlileri yaya ve müselleme, canbaz, eşkinci, yörük ve eşkinci Tatar ile Eflaklardır. Bu grupların kanunnâmeleri, yardımcı askerî kıtalar olarak teşkilâtlandırıldıkları için vergi muafiyetine sahip olduklarını gösterirler. 4. Devlet Teşkilâtı ile İlgili Kanunnâmeler: Bu kanunnâmeler, saray, hükümet ve teşrifat (protokol) konuları ile ilgilidirler. Hükümetin şekli ve yetki alanlarını, yetkililerin pâdişahla olan münasebetlerini, rütbe, derece, terfi, ücret, emeklilik ve suç işlemleri halinde bunlara verilmesi gereken cezaları ihtiva ederler. Fâtih Sultan Mehmed'in kanunnâmesi bu türde tektir. Daha sonraki hükümdarlar devlet teşkilâtı ile ilgili düzenlemeler yapmışlarsa da bunlar pek kapsamlı olmamıştır. Bu konuda daha sonra hazırlanan kanunnâmeler ise devlet adamları ile bürokratlar derlenmişlerdir. Ayn Ali Efendi, Nişancı Abdurrahman Paşa, Eyyübî Efendi ve Hezarfen Hüseyin Efendi'nin kanunnâmeleri bu sahanın önemli derlemeleridir. 5. Genel Kanunnâmeler: Bu tür kanunnâmeler, devletin bütün bölgelerinde yürürlükte olmak üzere düzenlenmişlerdir. Fâtih Sultan Mehmed'in reâyâ kanunnâmesi, daha sonra gelen pâdişahların çıkardığı kanunnâmelerin çekirdeğini teşkil etmiştir.⁶

İslâm hukukunun fer'î delillerinden biri olan örf, insanlar arasında tanınmış, beğenilmiş, alışkanlık haline gelmiş ve duyulduğunda hatıra başka anlamlar gelmeyecek derecede özel bir mana taşıyan lafız⁷ şeklinde tarif edilmektedir. Âdetle eş anlamlı olan örf, "aklen ve şer'an iyi kabul edilen, selim akıl sahipleri yanında kötü telakki olunmayan şeydir"⁸ şeklinde de tarif edilmektedir. Keza bu tabir, "Örf-i Sultanî" şeklinde şer'î hukukun temas etmediği bir mevzuda, hükümdarın nasslara aykırı olmamak şartıyla toplumun hayır ve faydası için bizzat kendi iradesine dayanarak çıkardığı kanunlar için de kullanılır.⁹ Bu anlamda örfî hukuk, Osmanlı pâdişahlarının irâde ve fermanlarına dayanan ve modern anlamda kanunilik özelliği taşıyan hukuk normlarıdır. Hukukî norma sahip kanunların yer aldığı kanun mecmualarına da "Kanunnâme" adı verilmektedir. Kanunnâmelerdeki kanunların yürürlüğe girebilmesi için Şeyhülislâm'ın fetvası gerekirdi.

Başlangıçta vazifesi, sadece şer'î meseleler üzerindeki talepler hakkında fetva vermekten ibaret olan Şeyhülislâm'ın bu fetvaları, daha sonraları ammeyi ilgilendiren önemli siyasi sahalara inhisar etmiştir denebilir. Bu bakımdan, devlette savaş, barış, pâdişahın tahttan indirilmesi (hal') ve yenisinin tahta çıkarılması (cülûs) gibi ammeyi ilgilendiren konularda mutlaka Şeyhülislâm'ın fetvası gerekiyordu. Böylece Şeyhülislâm, fetvaları ile devlet ve topluma yön

⁶ Daha geniş bilgi için bk. Halil İnalçık, "Kanunnâme", *Diyânet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIV, 334 – 336.

⁷ Abdülvahhab Hallaf, *İlmü Usûlî'l-Fıkıh*, Küveyt 1970, s. 89; Zekiyüddin Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkıh)*, trc. İbrahim Kafi Dönmez, Ankara 1990, s. 175.

⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiye ve Istılahat-ı Fıkhiye Kamusu*, İstanbul 1967, I, 197.

⁹ Halil İnalçık, "Osmanlı Hukukuna Giriş", *AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIII/2, 103.

verdiği gibi devletteki kanunların vazı'lığı görevini de üstlenmiş oluyordu.¹⁰ Nitekim Şeyhülislâm Ebu's-Suûd Efendi'nin tasvibinden geçen kanunnâmenin baş tarafında aynen şöyle denilmektedir:

“Merhum ve mağfurun leh Sultan Süleyman Han aleyhi'r-rahme ve'r-rıdvân hazretlerinin zaman-ı bâ-emânlarında merhum Şeyhülislâm Ebu's-Suûd Efendi hazretlerinin asrında olan kanunnâme-i sultanidir ki, şer'-i şerife müvafakatı mukarrer olup hâlâ muteber olan kavanin ve mesaildir.”¹¹

Bildiğimiz kadarı ile farklı mevzulara ait münferid kanunlar, çok erken dönemlerde ortaya çıkmışlardır. Bazı araştırmacılara göre “Bâc Vergisi”, bunun en tipik örneklerinden biridir. Bu vergi, Osman Gazi dönemine kadar uzanmaktadır. Bununla beraber elimizde bulunan en eski kanunnâme metni Fâtih Sultan Mehmed'e ait olan Kanunnâmedir. Onun tarafından hazırlatılan kanunnâme, kendisinden sonra gelenler için iyi bir örnek olmuştur.

ŞER'İYYE SİCİLLERİ

Mahkeme sicilleri, kadı sicilleri ve kadı defterleri de denilen şer'iyeye sicilleri, mahallî mahkemelerde kronolojik sıra ile tutulan ve diğer konularla birlikte pek çok kanunun kayd edildiği defterlerdir. Bu defterlere, yazıldıkları mekân esas alınarak “Şer'iyeye Defterleri” veya “Şer'î Mahkeme Defterleri” dendiği gibi, yazdırılanlar esas alınarak “Kadı Defterleri” isimleri de verilmektedir.

Osmanlılarda, kaza olan her yerleşim biriminde bir kadı bulunurdu. Zaten yerleşim yeri olan mekân “kaza” ismini bu görevli sayesinde alıyordu. Bilindiği gibi Osmanlı adli ve eğitim – öğretim sisteminde medreseyi ikmâl eden kişi, kadı veya müderris olmak istiyorsa, Anadolu veya Rumeli kadıaskerliklerine müracaatla onun “Matlab” adı verilen defterine ismini yazdırır, buradaki stajdan sonra kadı veya müderris olarak boşalan (münhal) bir yere tayin edilirdi. Kazaya tayin edilen kadıların görev süreleri 20 aydı. Mevleviyet derecesindeki yerlerin kadıları (Mevali) ise buldukları yerde ancak bir yıl kalabiliyorlardı. Kadılar, mahkemeye intikal eden dava, miras taksimi, nikah, boşanma, vakıf, narh vs. gibi akla gelen bütün konulardaki kararları, tarih sırasına göre mahkemede bulunan defterlere yazarlardı. Bu bakımdan, Şer'iyeye Sicilleri'nin ihtiva ettikleri kayıtları, genel olarak iki kısımda mütalaa etmek mümkün olmaktadır:

1. Her türlü dava zabıtları, mukavele, senet, satış, vakfiye, vekâlet, kefâlet, veraset, köle ve cârîye âzad ile evlatlık alınması, borçlanma, tereke, miras, nikah, boşanma, narh ve esnaf teftişi ile ilgili kayıtlar.

2. Başta hükümdarlar olmak üzere her derecedeki makamdan, çeşitli kademelerdeki memurlara hitaben yazılan ferman ve divan tezkireleri gibi resmî emirlerin suretleri ile fetva suretleri, yangın, sel, fırtına, deprem, kar ve dolu gibi tabii âfetlere dair kayıtlar.

Bu defterler, her sene yenilenirdi. Üzerlerinde hangi seneye ait oldukları ve o sene kimin kadı olduğu yazılıydı. Muhtevaları itibarı ile Osmanlı şehir hayatının

¹⁰ Geniş bilgi için bk. Ziya Kazıcı, “Osmanlı Devleti'nde Din ve Hukuk”, İSTEM (Konya, 2003), I/1, 80.

¹¹ “Osmanlı Kanunnâmeleri”, Milli Tettebular Mecmuası (MTM), (1331) I/1, 49.

ekonomik, dinî, sosyal, kültürel ve askerî bütün özelliklerini bu defterlerde bulmak mümkündür. Sözgelimi, vakıf yapmak isteyen bir kimse, mahkemeye başvurarak yapacağı vakfın vakfiyesi ile diğer şartlarını şahidlerin de huzurunda bu deftere kayd ettirirdi. Semt veya mahalleler arasında taşımacılık yapacak olanların taşıma ücretleri ile esnafın fiyat tesbiti (narh), nikâhın kıyılması, mirasın taksimi vs. gibi hususlar bütünüyle mahkeme defterlerine kaydedilirdi. Bütün bunların dışında şu veya bu şekilde davasını mahkemeye getirenlerin bu davaları da o defterlere kaydedilirdi. Bu defterler, demirbaş eşya olarak kadıdan kadıya intikal ederlerdi. Günümüz Türkiye'sinin sınırları içerisinde bulunan bütün Şer'iyye sicili defterleri (İstanbul hariç), 1991 yılından itibaren Ankara'daki Milli Kütüphâne'de toplanmış bulunmaktadır. İstanbul ve çevresine ait Şer'iyye Sicili Defterleri ise Süleymaniye'deki İstanbul Müftülüğü'nde muhafaza edilerek araştırmacıların istifadesine açık bulunmaktadır. Karadeniz bölgesine ait defterlerin bir kısmı da halen Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunmaktadır. Bütün Şer'iyye Sicili defterlerinin sayısı takriben 20 bin civarındadır.

Sadece Türkiye için değil, Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu bütün şehirlerin ekonomik, sosyal ve dinî yapıları bakımından önemli belgeler içeren kadı sicilleri, bu devletin son 450 yılına ışık tutabilmektedirler. Daha öncekiler ise, savaşlar, düşman işgalleri, tabii âfetler, kadınların ellerinde bulunmaları ve kendilerinden sonra yeterince korunamamış olmaları yanısıra, uzun yıllar uygun olmayan yerlerde korunmaları gibi sebepler, daha önceki yıllara ait bir kısım defterin yok olmasına yol açmıştır.

Mevcut siciller arasında, bilinen en eski tarihli defter Bursa'ya aittir. Bursa kadı defterlerinin en eski tarihli A 1/1, 860 – 900 (1455 – 1494) ve A 2/2, 867 – 868 (1462 – 1463) numaralı Tereke defterleridir. Bursa'daki defterlerin en yakın tarihli ise H.1342/M. 1923 yılına ait olan C. 208 numaralı defterdir.

Şer'iyye Sicili defterlerinin bir kısmını tereke defterleri teşkil etmektedir. Kassâm, metrukât ve muhalefât da denen tereke defterleri, ölen kimselerin geride bıraktıkları menkul veya gayr-i menkul malların, alacak, borç, vasiyet ile hibe gibi hak ve tasarruflarının ayrıntılı bir şekilde kaydedildiği defterlerdir. Osmanlı ekonomik ve sosyal tarihi bakımından önemli bir yere sahip olan tereke defterleri, günümüzde Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Milli Kütüphâne, İstanbul Müftülüğü bünyesindeki Şer'iyye Sicilleri Arşivi ile çeşitli şehirlerdeki müze ve kütüphanelerde bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti ekonomik ve sosyal hayatının gün ışığına çıkarılması bakımından önemli birer kaynak olan tereke defterleri, bir taraftan ölen kimselerin fert düzeyindeki servetinin cins ve miktarı bakımından bize yol gösterici bir ışık tutarken, öbür taraftan onun toplum ve çevresi ile olan münasebetlerine de ışık tutarlar. Bu sâyede rakamlara dayanarak verilen değerlerden yola çıkılıp kişilerin iktisadî durumu, refah seviyesi ve sahip olduğu imkânlarının mal ve para olarak nelerden meydana geldiğini tesbit etme imkânını elde etmiş bulunuruz.

VAKFİYELER

Osmanlı müesseselerinin önemli kaynaklarından biri olan vakfiyeler, devletin ekonomik, sosyal, dinî, mimarî, kültürel ve medenî faaliyetlerini ortaya koyan

canlı birer şahittirler. Biz, vakfiyeler sayesinde devlet ve toplumun nasıl bir imkânâna sahip olduklarını ve bu imkânları hangi sahalarda kullandıklarını öğreniyoruz.

Tarihî açıdan bakıldığı zaman vakfiyelerin, büyük bir önem taşıdıkları görülmür. Zira bunlar, bize milletin muayyen bir zamanındaki hayat ve kültürüne ait muhtelif olayları ile şekilleri müşahede etme imkânı verirler. Keza vakfiyeler, toplumun ekonomik ve sosyal yaşayışında büyük bir rol oynamış olan vakıf müessesesinin nasıl çalıştığını, kimler tarafından idare edildiklerini, kimlerin bunlardan istifade ettikleri vs. gibi hususları öğrenmemize yardımcı olurlar. Bunlardan (vakfiyeler) hacimli olup defter gibi olanlar olduğu gibi, muhtasar ve tek sayfa şeklinde olanlar da vardır. Mufassal olanlar üslup bakımından edebî değeri yüksek olan eserlerdir.

İslâm tarihinde ilk vakfiyenin Hz. Ömer tarafından yazıldığı söylenmekle birlikte bunun, Hz. Peygamber devrinde mi, yoksa Hz. Ömer'in halifeliği zamanında mı olduğuna dair kesin bir bilgiye sahip değiliz. Büyük bir ihtimalle bunun, Hz. Ömer'in kendi hilâfeti zamanında olması gerekir.¹²

Vakfiyeler, tarih boyunca taş, deri ve kağıt gibi yazı için elverişli bulunan malzeme üzerine yazılarak günümüze kadar gelmişlerdir. Şayet vakfın mevzuu bir bina ise, bazen vakfiyenin özeti binanın duvarlarından birine kazılırdı. Nitekim ilk Türkçe vakfiye olan Germiyanoglu II. Yakub Bey (öl. 1428) vakfiyesinin taş üzerine yazıldığını biliyoruz.

Vakıf (vakfı kuran, tesis eden kimse) ın, vakfın tesisi ve işleyişi hususunda tanzim ettiği hüküm, şart ve kaideleri ihtiva eden vakfiye, hukukî bir belgedir. Vakfiyeler, kadı tarafından tescil edilirdi. Osmanlı döneminde vakıf, vakfiyesini İstanbul'da Defterhânenin bu işlerle ilgili bürolarından birine kayd ettiriyordu. Defterhâne sicillere geçirilmiş olan bu vakfiyeler, bugün Ankara'da Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunmaktadır. Bu arşivde 26300 kadar vakfiye olduğu belirtilmektedir. Ama bunlar, vakfiyelerin tamamını temsil etmekten çok uzaktırlar. Ancak muhtelif vilayet mahkemelerine ait bütün şer'iyeye sicilleri ve tahrir defterleri tarandıktan sonradır ki, Osmanlılar döneminde kurulmuş vakıfların sayısı yaklaşık olarak bilinebilir. Belli bölge veya belli zamanlardaki sayısı konusunda iki örnek zikredilebilir. Bunlardan biri, 927 – 1005 (1519 – 1596) yılları arasında İstanbul'da tesis edilen vakıfların sayısıdır ki, bunların yekûnu 2868'dir.¹³ Bu konuda başka bir örnek te 1718 – 1800 yılları arasında Haleb'te kurulmuş olan vakıfların sayısıdır. Buna göre belirtilen tarihler arasında Haleb'te 485 vakıf kurulmuştur.

Bugün, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Evkaf-ı Hümayûn Nezâreti'ne ait altmış milyona yakın belge bulunmaktadır. Bundan başka "Vakfiyeler Katalogu"nda da vakfiyeler bulunmaktadır. Bu katalogdaki vakfiyeler, H. 440–1331/ M. 1048–1913 yıllarına ait olup 1309 adeddır. Bunların tasnifleri yapılmıştır.

¹² Daha geniş bilgi için bk. Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 2003, s. 284.

¹³ Ömer Lütfi Barkan – E. H. Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, İstanbul 1970, s. VIII'den naklen bk. Bahaeddin Yediyıldız, "Müessese – Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi", *Vakıflar Dergisi* (1982), XV, 25.

TARİHLER

Geçmiş yıllara ait hayat tarzı ile olaylar hakkındaki bilgi ve haberler eskiden beri insanları ilgilendirir olmuştur. Zira bunlar, bazen bilgi ve tecrübe kazandırıyor, bazen ibret alma vasıtası oluyor, bazen dinlendiriyor, bazen de güldürüyordu.

İnsan hayatında bildiklerinin ve eski tecrübelerinin önemli bir yeri olduğu inkâr edilemez. Gerek bilgi, gerekse tecrübe, ya olayın içinde yaşamak veya öğrenmek suretiyle elde edilebilir. İnsan ömrünün sınırlı oluşu, ona her şeyi tecrübe etme veya bizzat içinde yaşama imkânı vermemektedir. Bu bakımdan geçmişe ait bilgileri iyi bilenler, onun olaylarından ders alanlar, çok zengin bir tecrübe hazinesine sahip olurlar. Buna göre tarihi, "insanlığın ortak hafızası" olarak görmek mümkündür.

İnsanlığın geçmişine ait bilgiler, aynı zamanda kişinin fikrî gelişmesine de yardım ederler. Bu bilgiler sayesinde kişi, geniş bir dünya görüşüne de sahip olur. Bu sebeple tarih bir ilim alanı haline getirilmiştir. Bu değerleri ile tarih, eğitim ve öğretim alanının en eski ders konularından biri olarak yüzyıllardan beri öğretim kuruluşlarında yer almıştır. İşte "geçmişe ait bilgiler" in tamamına şimdi tarih diyoruz. O halde tarih ilmini: " Geçmişteki insan toplulukları arasında olup bitmiş mühim olayları, yaşayış tarzlarını, fikir hareketlerini, toplumlar arasındaki siyasi ve askerî münasebetleri ilmi usûl ile inceleyip, zaman ve yer göstererek anlatan, bunlar arasında sebep – sonuç bağı kuran bir ilim" diye tarif edebiliriz.

Bununla beraber, konusu sadece geçmiş olayların bir kümesi olmayan tarihin gerçek konusu insandır. Hatta bu sebeptendir ki, insanı diğer varlıklardan ayıran en büyük özelliklerden birisi de tarihtir denebilir. Zira, bilindiği kadarı ile insandan başka hiçbir varlık, kendisinden sonra gelecek olan nesillere yine kendisi ile ilgili bilgi bırakmamaktadır. Bu ise tarihten başka bir şey değildir. Gerçek konusu insan olan tarihin gayesi de bu insanı, Allah'ın rızası doğrultusunda yetiştirmektir. Bu sebeptendir ki, tarihin ilk belirtilerini Kur'an-ı Kerim'de bulmaktayız. Zira Kur'an, insan hayatının sadece manevî yönünü değil, sosyal hayatının bütün temel çizgilerini taşır ki, bunlar, tarihle çok yakından ilgilidir. Bu bakımdan Kur'an'da, tarihin başlangıcı olarak yaratılışın düşünülmesi emredilmektedir. Onun bir ibret kaynağı olduğu, bunu görmek için de gezip dolaşmak (seyahat) gerektiği açıklanmaktadır.¹⁴ Gerçekten, bugünü anlamak ve geleceğe hazırlanabilmek için tarihin verilerini doğru değerlendirip ondan ibret almak gerekir.

Osmanlı tarihçiliği, İslâm tarihçiliğinin bir devamı mahiyetindedir. İslâm dünyasında tarih yazmanın uzun bir geçmişi vardır. İslâm'da tarih yazıcılığı "Siyer" ve "Meğazi" ile başlar. Hz. Peygamber'in bazı hadisleri ile Kur'an âyetlerinin açıklanabilmesi, Resulullah'ın siretini bilmekle mümkündür. Bu anlayış, Müslümanları önce Hz. Peygamberin siretini öğrenmeye sevk etmiştir. Bunun sonucu olarak da Siyer ve Meğazi kitapları ortaya çıkmıştır. Kur'an'da, Peygamberlerle ilgili kıssalar, "Enbiya Tarihi"nin tedkikini zarurî hale getirmiştir.

Tefsir, hadis, fıkıh gibi ilimler geliştikçe, Hz. Peygamber devri yanında

¹⁴ Kur'an, el-Ankebût 20, er-Rûm 42.

Hülefa-yı Râşidîn devrinin bilinmesine ihtiyaç hâsıl olmuştur. İctihadlardan sonra özellikle ilk halifelerin siyasî, idarî, askerî ve ibâdetlerle ilgili söz ve tavırlarının incelenmesi gerekmişti. Bundan da İslâm tarihçiliği doğmuştur. Kur'an'ın, yarından fazlasının ibret alınması için tarihle ilgili olması, daha ilk dönemlerden beri Müslümanların bu ilimle meşgul olmasına sebep olmuştur. Bunun içindir ki, henüz İslâmî ilimler tam anlamıyla tasnif edilmeden önce tarihçilik hem biliniyor, hem de öğretiliyordu.

Hadis senedlerinin doğruluğunun bilinmesi, râvilerin tanınması ve hayat hikâyelerinin öğrenilmesini zarurî kılmış, bundan da "Tabakat" ilmi doğmuştur. Bundan dolayı önce hadisçiler tabakatı, daha sonra tefsir, fıkıh, kelâm, edebiyat ve filoloji ulemasının tabakaları meydana getirilmiştir.

Bilindiği kadarı ile ilk Osmanlı tarihi XV. yüzyılın başlarında yazılmış olan Yahşi Fakih Menâkıbnâmesi'dir. Ancak bu eser, bugün mevcut değildir. Yahşi Fakih, Orhan Gâzi'nin imamı İshak Fakih'in oğludur. Eserini yazarken sadece gördüklerini değil, babasının şahit olduğu ve duyduğu hâdiseleri de kullanmış olmalıdır. İlk devirlere ait önemli bilgiler veren bir tarih kaleme almış olan Âşık Paşazâde, 1413 yılında Gebze'den geçerken hastalanmış ve Yahşi Fakih'in evinde misafir olarak kalmıştı. Burada, Yahşi Fakih'in yazdığı kitabı görüp okumuş ve kendi tarihini yazarken de bu bilgileri kullanmıştı.

Bugün elimizde mevcut en erken Osmanlı tarihi XV. yüzyılın başlarında yazılmış olan bir eserdir. Osmanlılardaki bu ilk tarih telifi, manzum olarak kaleme alınmış ve bir İskendernâme'nin sonuna eklenmiş olan "Dâsitân ve Tevarih-i Mülûk-i Âl-i Osman" adını taşıyan Ahmedî (öl. 815/1412 - 1413) mahlaslı Taceddin İbrahim'in eseridir. Bu zat, Anadolu'da doğmuş, Mısır'da tahsil görmüş, Germiyanlar içinde çalışmış, Timur felaketinden sonra Edirne'de Emir Süleyman'ın sarayında onun himayesini görerek iltifatlarına mazhar olmuştur. Meşhur eseri İskendernâme'sidir. Eser, Büyük İskender menkabeti olaylarını vesile yapılarak felsefe, ilâhiyat, tıp ve tarih üzerine konuşmalar serisi olarak hazırlanmış 8000 beyti aşkın uzun bir mesnevi türündedir. İskendernâme'yi önce Germiyanoglu'na takdim etmiş iken bu eserin sonuna eklediği Osmanlı tarihine ait kısım ile birlikte bu defa Süleyman Çelebi'ye sunmuştur. Diyalog şeklinde olan eserin, Kiyumers'ten başlayarak dünya tarihini ihtiva eder. 300 beyitten ibaret olan Osmanlı tarihi, Ertuğrul Gazi'den Yıldırım Bâyezid devri ortalarına kadar gelir. Muhtemelen bir kronikten alınıp nazm edilmiştir. 1410'dan önce yazılmış olmalıdır. Nihat Sami Banarlı tarafından 1939'da Türkiyat Mecmuası (VI)'nda neşredildi. Daha sonra Atsız tarafından "Osmanlı Tarihleri I" (1949) da neşredildi. Bu eserden itibaren takriben 40 yıllık bir devre içinde kronikler telif edilmiş ve daha sonraki kaynaklara aktarılmış olmalarına ve muhtemelen Ahmedî'nin kullandığı kaynaktan bazı bölümler ihtiva etmelerine rağmen bunlardan hiç biri elimize geçmemiştir. Ahmedî'den sonra gelen ve elimize orijinal şekli ile geçen ilk kaynak "Saray Takvimleri" diyebileceğimiz kısa metinler manzumesidir. Bu almanaklar, Hz. Âdem'den itibaren Peygamberlerin ve Abbasî halifelerinin kronolojik listeleri ile Selçuklu, Osmanlı ve Karaman hânedanlarının önemli olaylarıyla başlamaktadırlar.¹⁵

¹⁵ Daha geniş bilgi için bk. V. L. Menage, "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", Tarih Enstitüsü
Dipnot devamı →

Fâtih devrine kadar ciddi denebilecek bir eser yazılmamıştır. Esas tarihçilik Fâtih devrindedir. Bu dönemde kesif bir Osmanlı tarihçiliği başlamıştır. Bu da Vezir-i A'zam Mahmud Paşa'nın yardımı ile olmuştur. Bu dönemin tarihleri içinde Şükrullah'ın, 1456 – 1459 yılları arasında telif edilen Farsça umumi bir tarih olan ve 1407'den sonra Osmanlı tarihini ihtiva eden eseri önemlidir. Bu eser, kâinatın yaratılışından başlayıp çeşitli hanedanları anlattıktan sonra son bölümünde Osmanlı tarihini Fâtih'in tahta çıkmasına kadar getirir. Eser, 937 (1530–31)'de Mustafa Farisi tarafından "Mahbubu Kulubi'l-Arifin" adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Eserin Osmanlı kısmı, Th. Seif tarafından MOG, II (1925) Almanca bir mecmuada yayınlanmıştır.

Bu dönemde Mahmud Paşa'nın iltifatlarına mazhar olan Enverî mahlaslı şair, Düstürnâme adlı eserini meydana getirmiştir. 869 (1465) yılında bitirilen ve Vezir-i A'zam Mahmut Paşa'ya takdim edilen mesnevî tarzındaki eser, 3730 beyitten meydana gelmiştir. Üç ana bölüme ayrılan eser, Mukaddime ile başlamakta. Bundan sonra gelen birinci bölümde Peygamberler ve Moğollar'a kadar İslâm devletleri, ikinci ve en uzun bölümde Aydınolu Beyliği ve Umur Bey'in gazaları, üçüncü bölümde ise Osmanlı Devleti tarihi 842 beyitte 1465 yılına kadar anlatılmaktadır. Mahmud Paşa himayesine mazhar olmuş Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa (Fâtih Sultan Mehmed'in son sadrâzamı), "Tevârihu's-Selâtinî'l-Osmaniyye" adlı Arapça bir eser kaleme almıştır. Eserin bir kısmında Ahmedî, Şükrullah ve Enverî'yi kullanmış olması mümkündür. Ancak onlardan farklı olarak tamamlayıcı bilgiler vermiştir. Devlet arşivindeki belgeleri kullanmış olabilir. Nişancı olduğu için "Nişanı" mahlasını kullanmıştır.

Bu müelliflerden başka Fâtih devrinde yaşamış ve eserini Sultan II. Bâyezid devrinde tamamlamış olan Dursun Beg vardır. Bu zat, İstanbul'un fethinde bulunmuş ve İstanbul tahririndeki hizmeti beğenilmiştir. Eserini muhtemelen 1490 – 1495 arasında telif etmiştir. "Tarih-i Ebü'l-Feth" adlı eseri, maddî bir menfaat ve teşvik gayesiyle değil, Fâtih devrinde erdiği nimetlerin şükrünü eda etmek için kaleme almıştır. Eserde, diğer kaynaklarda bulunmayan kıymetli bilgiler yanında tarihi coğrafya bakımından canlı tasvirler vardır. Vâkıf olmadığı konuları ihmal etmiştir. Kemal Paşazâde, bunu kaynak olarak kullanmıştır. M. Arif Bey, "Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası" (TOEM) nda neşretti. Mertol Tulum tarafından da edisyon kritiği yapılarak yayınlandı.

Tamamen Osmanlılara tahsis edilerek "Osmanlı Tarihi" şeklinde ortaya çıkan ve bir bütün olarak elimize ulaşan ilk eser, Âşık Paşazâde'nin eseridir. Ahmedî, Şükrullah ve Enverî gibi tarihçiler, Osmanlı tarihini, kâinat tarihinin bir parçası olarak ele alırlarken, Âşık Paşazâde, tarihinin tamamını Osmanlılara ayırmıştır. İsminden de anlaşılacağı üzere mutasavvıf ve şair Âşık Paşa ailesinden gelen müellif, 1400 sıralarında doğmuş, muhtemelen bir asır boyu ömür sürmüştür. Sultan II. Murad'ın saltanatı süresince ve Fâtih Sultan Mehmed devrinin ilk yıllarında Rumelî'de Hıristiyanlara karşı yapılan akınlar ile büyük seferlerde gâzi beyler yanında bulunmuştur. Tarihini, İstanbul'da emekli bulunduğu yıllarda hayatının sonlarına doğru kaleme almıştır.

Anlatımındaki ustalığı ve şahsî tecrübeleri, kitabını canlı ve çekici yapmıştır.

→ →

Dergisi (1978), IX, 228 – 231.

Çoğu muhavere şeklinde meydana getirilmiş kısa bölümlerin sonu bazen soru cevap ile bitmektedir. Yazar, sanki bir dinleyici kitlesi önünde eserini okurken dinleyenlerin soru ve itirazlarına cevap vermektedir. Müellif, hiç kimseden çekinmeden bilgileri aktarırken, şahsî hükümlerini saklama lüzumunu da duymamıştır. Kendisi anonim eserlerden faydalanmıştır. Manzumelerden bir çoğu Ahmedî'den alınmıştır. Neşrî tarafından kaynak olarak kullanılmıştır.

Âşık Paşazâde'den kısa bir müddet sonra eser veren müellif, Neşrî'dir. Hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Bursa'da müderris olduğu ve Yavuz Sultan Selim zamanında orada öldüğü söylenmektedir. Fâti'h'in ölümü esnasında Osmanlı ordugâhında bulunduğunu kendisi söylemektedir. Elimizdeki eser, Neşrî'nin telif ettiği dünya tarihi "Cihannümâ"nın altıncı ve son kitabıdır. Bu son kitabını Sultan II. Bâyezid'e ayrı bir eser olarak takdim etmiştir. Eser üç bölümden meydana gelmiştir: Oğuz Han'ın nesli, Selçuklular ve Osmanlılar. Bunlardan sonuncusu en uzun bölümdür. Metindeki bazı atıflar, mevcudiyetinden henüz haberdar olmadığımız ilk beş kitabın muhteviyatı hakkında bazı ipuçları vermektedir.

Neşrî'nin, Osmanlı tarihinin en ilginç tarafı, hiçbir yerinde yazılı kaynaklardan bahs etmemesidir. Bununla beraber kullandığı üç kaynağı tesbit etmek ve kaynakları kendi metni ile karşılaştırmak suretiyle çalışma şekli hakkında fikir sahibi olunabilmektedir. Esas kaynağı Âşık Paşazâde'nin tarihidir. İkinci kaynak bir "Saray Takvimi" idi. Neşrî'nin kullandığı üçüncü kaynak ise bir yazma nüshası Oxford'un Bodleian Kütüphânesinde mahfuz bulunan ve ismi bilinmeyen bir kâtip tarafından II. Bâyezid için yazılan Türkçe bir Osmanlı tarihi metni-ne çok benzemektedir.

Bütün metodik hatalarına rağmen, bir tarihçi için gerekli meziyetlere ve olayları doğru olarak tesbit etme arzusuna sahip olan Neşrî, gerçek bir tarihçidir.¹⁶

Bu gelişmelerden sonra Osmanlı Devleti'nin ilim hayatında tarihçilik büyük bir gelişme göstererek ilerlemesine devam edecektir. Bununla beraber Osmanlı tarihçilerini – döneminde aynı şey bütün dünyada vardır - bir bakıma iki kısma ayırmak mümkündür denebilir. Bunlardan bir kısmı kitabını yazıp devrin hükümdar veya sadrazam gibi ileri gelen devlet adamlarına takdim eden gruptur. Bu anlayışla eserini kaleme alan tarihçi, eserini takdim ettiği kimsenin durumuna göre bazı konuları olduğundan farklı anlatabilir. Bir diğeri de tamamen müstakil olarak herhangi bir kimseye eserini takdim kaygısı duymayan kimsedir. Bu ikinci gruptaki tarihçi, diğeri göre daha rahat ve hatta daha tarafsızdır. Bununla beraber onun da yazdıklarını bir süzgeçten geçirmek gerekebilir. Zira bu gruptaki tarihçilerin bir kısmı, dönemin devlet adamları veya ilmiye sınıfı ile barışık olmadıkları için bazen olayları daha abartılı bir şekilde gösterebilirler. Onun için bu gruptaki tarihçiyi ve çevresinde gelişen olayları iyi bilmek gerekir.

SELİMÂNÂMELER

İslâm tarihçiliğinin bir devamı olmakla birlikte Osmanlı tarihçiliği, kendine has karakteri olan bir konuma sahiptir. Bu konum içerisinde de en belirgin

¹⁶ Menage, adı geçen makale, s. 236 – 237.

noktayı "Selimnâmeler" teşkil eder. Genellikle Yavuz Sultan Selim (1512 – 1520) dönemini, onun Trabzon valiliği 915 (1509) döneminden başlayarak, önce Gürcülerle, arkasından babası ve kardeşleri ile olan mücadelelerinden ve nihayet tahta geçip Safevî ve Memlûklularla yaptığı savaşlardan bahseden müstakil eserlere Selimnâme adı verilir.¹⁷ Görüldüğü gibi Yavuz Sultan Selim'in valilik dönemi ile başlayıp ölümüne kadar olan dönemin olaylarını anlatan bu eserlerin tarihî değeri çok büyüktür. Özellikle Yavuz'la birlikte seferlere katılıp olayları onunla yaşayarak kaleme alan müelliflerin "Selimnâmeler"i, eşsiz birer tarihî belge niteliğindedir.¹⁸

Olayların, kısa ve özlü olarak anlatıldığı bu eserlerin müellifleri, devlet ricali ve özellikle pâdişah tarafından büyük iltifatlara mazhar olmuşlardır. Dönemlerinin önemli kaynakları olan bu eserler, iltifata mazhar olma niyetinin getirdiği özelliklere rağmen, siyasi, dinî, kültürel, sosyal ve iktisadî açıdan dönemlerinin birer aynası olarak o günlerin havasını zamanımıza taşımaktadırlar.

Bilhassa Yavuz Sultan Selim devrini idrak edip onunla birlikte seferlere katılan müelliflerin kaleme aldıkları bu eserler, Yavuz'un medhi ile ilgili manzum kıyımlar istisna edilecek olursa, gayet mevsuk tarihî ve edebî eserler olup, o dönemdeki olayların doğru bir şekilde algılanmasını sağlayan ve o döneme ışıltı tutan tarihî kıymeti haiz eserlerdir. Bu eserler, olayları kısa ve özlü olarak anlatırlar. Başka eserlerde sayfalarca anlatılan bilgiler burada bir hülâsa gibi verildiklerinden okunmaları kolay ve ilgi çekicidir. Selimnâmeleri ellerine alan kimseler, onları bir kahramanlık eseri okur gibi okurlar.

Bu eserlerden bir kısmı, bilhassa yazarlarının sahip oldukları özellikler bakımından bazı alanlar için çok kıymetli bir kaynak olma özelliğini taşır. Sözgelimi, Sucûdî, Osmanlı ordusunun kullandığı silahlar için çok kıymetli bir kaynaktır. Zira kendisi, "Silahdâr Kâtibi'dir. Şükrî ise, devletin doğu bölgesi için bir atlas gibidir. Adım adım her köyün adını ve her menzilin yerini belirtir. Çünkü o, Doğu Anadolu Bölgesi'nden olduğu için bölgeyi iyi tanıyan bir kimsedir."¹⁹

Birbirlerinden pek farklı olmayan bu eserler, nazım, nesir veya hem nazım, hem de nesrin birlikte kullanıldığı şekilde yazılmışlardır. Türkçe, Arapça ve Farsça olarak kaleme alınan bu eserlerde çok ağdalı bir dil kullanılmıştır. Bu eserlerin elde mevcut olanları M. C. Şehabeddin Tekindağ tarafından (Tarih Enstitüsü Dergisi I, 197 – 230) yayınlanan "Selimnâmeler" adlı makalesinde liste halinde verilmek suretiyle hem Selimnâmeler, hem de yazarları hakkında kısa değerlendirmeler yapılmıştır. Ayrıca Ahmet Uğur tarafından (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1978, XXII) "Selimnâmeler" adı ile yayınlanan makalesi ve nihayet Şefaettin Severcan'ın, Keşfi Mehmet Çelebi Selimnâmesi (Kayseri 1995) ile ilgili neşri ve Hamdi Savaş'ın "İshak Çelebi ve Selimnâmesi" adlı doktora çalışmaları, zikre değer araştırmalardır.

Önemli bazı Selimnâmeler şunlardır:

1. İshak Çelebi'nin İshaknâme adı ile bilinen Selimnâmesi.

¹⁷ M. C. Tekindağ, "Selimnâmeler", Tarih Enstitüsü Dergisi (1970), I, 197.

¹⁸ Şefaettin Severcan, Keşfi'nin Selimnâmesi, Kayseri 1995, s. 7.

¹⁹ Geniş bilgi için bk. Ahmet Uğur, "Selimnâmeler", AÜFD. (1978), XXII, 369.

2. Keşfi Mehmed Çelebi'nin Selimnâmesi,
3. İdris-i Bitlisi'nin Selimnâmesi,
4. Kalkandelenli Sucûdî'nin Selimnâmesi,
5. İbn Kemal (Kemal Paşazâde Şemseddin Ahmed)'in Selimnâmesi,
6. Celalzâde Mustafa'nın Selimnâmesi,
7. Hoca Sa'deddin Efendi'nin Selimnâmesi.

SÜLEYMANNÂMELER

Osmanlı tarih kaynaklarından biri de Süleymannâmelerdir.* Bunlar, genellikle Kanunî Sultan Süleyman (1520 – 1566)'ın Kefe valiliğinden başlayarak Osmanlı saltanat tahtına çıkışından vefatına kadar olan olayları ihtiva ederler. Bunların bir kısmı da Yavuz Sultan Selim'in vefatını anlatarak başlarlar. Bunların bir kısmı, Kanunî'nin hayatını bir bütün olarak anlatırken, diğer bir kısmı da Kanunî Sultan Süleyman'ın vefatına gelmeden seferlerinin birinde sona erer. Bu bakımdan, Kanunî devrinin tamamını içine almayan, sadece bazı seferlerini ve uygulamalarını veya tek tek birtakım seferlerini içine alan ve çeşitli isimler altında yazılmış olan eserleri de "Süleymannâme" türü içine dahil etmek mümkündür. Çünkü bu neviden bir kısım eserlerin orijinal adı "Süleymannâme"dir. Niğde Kadısı Hakkı Efendi'nin, Sultan Süleyman'ın, Erivan ve Nahcivan seferlerini anlattığı manzum eserinin orijinal adının "Süleymannâme" olması, böyle bir adlandırılmayı haklı kılan bir örnektir.

Kanunî devrinde yaşayan ve onunla birlikte seferlere katılan yazarların kaleme aldıkları Süleymannâmeler, sağlam tarihi ve edebî eserlerdir. Dönemin olaylarını aksettirmeleri bakımından da önemli kaynaklardır. Kanunî dönemi olaylarından bahseden manzum veya mensur pek çok eser bulunmaktadır.

Süleymannâmeleri, iki kategoride mütalaa etmek gerekir. Bunlar:

1-Kanunî Sultan Süleyman devrinin tamamını veya bir bölümünü içine alan müstakil eserlerdir. Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi ile Bostan'ın Süleymannâmeleri, Celalzâde Salih'in "Tarih-i Sultan Süleyman"ı ve Celalzâde Mustafa'nın "Tabakatu'l-Memâlik fi Derecâti'l-Mesâlik" adlı eserleri bu ilk gruba girerler.

2-Kanunî Sultan Süleyman döneminin bir bölümünü anlatan müstakil olmayan eserler. Kemal Paşazade'nin "Tevarih-i Âl-i Osman"ın X. Defteri ile Gelibolulu Mustafa Âli Efendi'nin "Kühü'l-Ahbar"ı bu gruba sayılabilir.

Dil bakımından büyük çoğunluğu Türkçe olarak yazılan bu eserler, Farsça ve Arapça olarak da kaleme alınmışlardır. Büyük ölçüde yazıldıkları dönemin edebî özelliklerini yansıtan bu eserlerin dili oldukça ağıdalı ve külfetlidir. Bu yüzden anlaşılmaları pek kolay değildir. Bunları anlayabilmek için iyi bir tarih ve edebî bilgiye sahip olmak gerekir. Bu eserler, tarihi bilgi zenginliklerinin yanında, kaleme alındıkları dönemin dinî, ahlakî, sosyal ve iktisadî yapılarının birer aynası gibidirler. Bunlardan hareketle dönemin ilim adamlarının (belki de bütün bir toplumun) dinî ve kültürel anlayışını tesbit etmek mümkün olacaktır. Zira anlatı-

* Hz. Süleyman'ın hayat ve kıssalarını anlatan bazı eserlere de Süleymannâme adı verilmektedir.

lan olayların bir çoğu büyük ölçüde Kur'an âyetleri ve Hz. Peygamber'in hadisleri ile desteklenir.

Önemli bazı Süleymannâmeler şunlardır:

1)-Arifî (İran asıllı)'nin Süleymannâmesi, 2)-Kadıasker Bostan Mustafa'nın Süleymannâmesi, 3)-Eyyübî'nin Süleymannâmesi, 4)-Matrakçı Nasuh'un Süleymannâmesi, 5)-Celalzâde Salih'in Süleymannâmesi, 6)-Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'nin Süleymannâmesi.

VEKAYİNÂMELER

Batı dillerinde kronik (cronique) diye isimlendirilen vekayinâmeler, olayları tarih sırasına göre yazan eserlerdir. Bu eserleri yazanlara "Vekayi'nüvis" veya daha sonraki şekli ile "Vak'a-nüvis" denilmektedir. Bu, Osmanlı merkez teşkilâtında vazifeli devlet tarihçisine verilen bir unvandır. Vak'a-nüvisler, kendilerinden önce yazılanları tedvine ve hizmette buldukları zamanın hâdiselerini tahrire memur edilerek Osmanlı tarihinin telifine çalışmışlardır. Bu müessesenin XVIII. asrın başlarında teşekkül ettiği anlaşılmaktadır.

Vekayi'nüvisliğin menşei hakkında farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bunlardan en çok benimseneni, bu müessesenin, Kanunî devrinden itibaren devamlı bir devlet hizmeti haline gelen Şehnâmeciliğin değişik şekildeki bir devamı olduğudur. Bununla beraber, Vekai'nüvisliğin, Sultan II. Bâyezid'in Bitlisli İdris ile Kemalpaşazâde'yi Osmanlı tarihini telifle görevlendirmesi gibi, pâdişahların tarih yazdırmak an'anesinden doğduğu görüşü de hayli taraftar bulmuş, hatta Vekayi'nâmesini Has-Oda hizmetinde iken Sultan IV. Mehmed'in şifahî emrine binaen yazmaya başladığını ifade eden Nişancı Abdurrahman Paşa, ilk vekayi'nüvis itibar edilmiştir.²⁰ Osmanlı tarihinde Şehnâmeciliğin ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak belli değildir. Rivayete göre ilk Şehnâmeci, Fâtih Sultan Mehmed'in emri ile Şehnâme yazan Şehdî'dir. Bununla birlikte Şehnâmeciliğin müesseseseleşmesi Kanunî Sultan Süleyman döneminde olmuştur. Emrine hattat, musavvir (minyatörcü) ve müzehhipler verilen Şehnâmeci, maiyeti ile birlikte maaş alanlar zümresine ilhak olunmuştu.

Bilindiği gibi İslâm dünyasında edebî tarihçilik tarzının doğuşunda Firdevsî'nin meşhur manzum destanı Şehnâme'nin büyük rolü olmuştur. Belagatı ve tumturaklı dili, mânâya tercih eden; gerçeği arama yerine tarihin ahlâkî değerini ortaya koymayı gâye edinen ve daha ziyâde mensub olduğu çevrenin görüşünü aksettiren bu tarihçilik ekolü, Müslüman Türk saraylarında himaye görmüştür. Osmanlı sahasında, İran edebî tarihçiliğinin mensür numunesi olarak İdris-i Bitlisî'nin Heşt Bihişt'i, nazım sahasında da genellikle İran sahasında yetmiş şairlerce nazm edilmiş Şehnâmeler gösterilebilir. Bunlar arasında "Ârifî" mahlasını kullanan ve meşhur Şeyh İbrahim Gülşenî'nin torunu olan Fethullah Ârif Çelebi (öl. 969/1561), İran'dan İstanbul'a geldiğinde Farsça şiir yazan ve en kudretli şair olarak Kanunî Sultan Süleyman'ın dikkat ve alakasını çekmişti. Başlangıçta yevmiye 25 akça alan Ârifî, daha sonra 60 akça yevmiye ile "Şehnâmeci" tayin edilmişti. Bugün, Ârifî Şehnâmesi'nin elimizde II.

²⁰ Geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Bekir Kütükoğlu, Makaleler, İstanbul 1994, s. 103 – 104.

Bâyezid, Sultan Selim ve Kanunî devri vekayi'ini tasvir eden cüzleri bulunmaktadır. Dergâh-ı Âli müteferrikalığı verilen Osmanlı Şehnâmecileri arasında Fethullah Ârifi, Şirvanlı Eflâtun, Seyyid Lokman Ta'lik-i zâde Mehmed (Suphî), Hasan Hükmi, Ganizâde Nadirî Muhammed ve Mülhimî gibi meşhur Şehnâmeciler çıkmıştır.

Vekayi'nüvislik, ilim telakki ve tekniği itibarıyla, daha önce teşekkül ve tekâmül edip, muayyen kalıplara bağlı nümünelerini vermiş olan İslâmî tarih yazıcılığı an'anesine bağlıdır. Bu sebeple iki farklı (ilmî ve edebî) tarihçiliğin tesirinde kalmıştır. Müessese, Divân-ı Hümâyün kalemleri arasında teşekkül ettiğine göre, daha çok inşa ve şiir sanatında mâhir ve genellikle "hâcegânlık" rütbesine ulaşmış olan katipler arasından seçilen mekayi'nüvislerin edebî vasıflarının ağır bastığı muhakkaktır. Bununla beraber sayıları daha az, fakat eser ve şahsiyetleriyle daha çok itibar görmüş ilmiye mensubu vekayi'nüvislerin, edebî kudretleri yanında ilmî tarihçilik anlayışına da sahip buldukları ileri sürülebilir.

Naîma Mustafa Efendi'nin, ilk vekayi'nüvis olduğuna dair yaygın kanaat, "Şârihü'l-Menâr-zâde Ahmed Efendi'nin, henüz temize çekilmemiş olan tarihinin Sadrâzam Amcazâde Hüseyin Paşa'nın isteği üzerine müsveddesine ikmâlen birkaç cüz yazıp takdim etmesi, sadrâzam tarafından kendisine bir kese akça atıyye ile İstanbul gümrüğü mukataasından yevmiye (gündelik) 120 akça maaş tahsis olunmasına ve beratının Edirne'den İstanbul'a gönderildiğine dair, vekayi'nüvislikte haleflerinden olan Râşid'in kaydında (17 Rebiülevvel 1114/11 Ağustos 1702) Naîma'dan "Vekayi'nüvis" sıfatıyla bahsedilmesi ile de teyyüd etmektedir. Vekayi'nüvislik müessesesi, Râşid'den itibaren devamlılık kazanmış; İbrahim Müteferrika matbaasının kuruluşundan sonra da tedvin etikleri vekayi'nâmelerin sırayla basılması düşüncesi doğmuştur.²¹

Vekayi'nüvis, devletin resmî tarihçisi olduğu için kendisinde önemli bazı vasıfların bulunması gerekirdi. Vekayi'nüvisler, diğer tarihçilerin muttali olamadığı bilgi ve belgelere vâkıf olabiliyordu. Onlar dönemlerinin vekayi'ini zabt ve tahrir ederken gereken malzemeyi devletin imkânlarından istifade ile elde ediyorlardı. Nitekim tarihe kaydı uygun olan maddeler, muamelesi tamamlandıktan sonra Sadâret Mektupçusu, Beylikçi ve Âmedci tarafından Reisü'l-küttâb'ın izni alınarak vekayi'nüvis haber verilir. Devlet memurlarının tayin ve azilleriyle ilgili olan hususlar Tahvil ve Ruûs kalemlerinden, merasimlerle ilgili olanlar ise Teşrifat Kalemî'nden "İlmühaber Suretleri" ile bildirilir. Vekayi'nüvislik, devletin önemli bir hizmeti kabul edildiğinden bu göreve getirilenler, olayları araştırmaları. Olayları doğru yazmaları için kendilerinden hiçbir şey esirgenmezdi.

Buyruclarda da belirtildiği üzere vekayi'nüvislik müessesesinin tanzimine girişilmesi, bütün devlet teşkilâtının ıslahı yoluna girildiği Sultan III. Selim devrinin başlarına rastlamaktadır. Nitekim bu pâdişah, 1205 (1791)'de Rikâb vekayi'nüvisliğinde ibka ettiği Edib'in, vekayi'i sıhhatli, açık, riya ve dalkavukluk yapmadan yazmasını, "esrâr-ı devlettir" diye vukuâtın kendisinden gizlenmemesini emir ve tenbih etmiştir. Vekayi'nüvislerin, İstanbul'a intikal eden devlet vekayi'ini yazmaları yanında dış dünyaya ve özellikle devletin münasebette bulunduğu Avrupa devletlerine ait haberlere de yer vermelerinin faydalı olacağı

²¹ Kütükoğlu, agm. s. 105.

düşüncesiyle her ay Avrupa haberlerinin devletçe vekayi'nüvislere verilmesi arz olunmuştur.²² Böylece arşiv belgeleri, antlaşmalar, tayinler ve dış dünya ile ilgili önemli kaynaklara ulaşma, bunlar için daha kolaydı. Bu bakımdan verdikleri bilgiler, daha bir değer kazanıyordu. Ayrıca bazı bilgileri, müşahedeye dayanıyordu. Bu da onların eserlerini daha tarafsız ve sıhhatli kılıyordu. Bununla beraber, zaman zaman siyaset veya kendilerine bilgi verilmemesi yüzünden bazı eksiklikleri de oluyordu.

Vekayi'nüvisler, muayyen olan tahsisatları veya daha sonra maaşları yanında, genellikle sene başlarında takdim ettikleri vekayi'nâme cüzleri vesilesiyle pâdişahın ihsan ettiği atıyyelerle tatmin ve teşvik ediliyorlardı. Verilen atıyyeler farklı olmakla birlikte vekayi cüzleri karşılığında 1000 kuruş atıyye verildiği anlaşılmaktadır. Bazen atıyye miktarının arttırıldığı da görülmektedir. Nitekim 15 Zilkade 1215 (30 Mart 1801)'de çıkan yangında harab olan evini tamir için 1215 – 1216 vekayi'ini ihtiva eden cüzü takdim vesilesiyle atıyyesine zam yapılmasını rica eden Vâsıf'a 7500 kuruş ihsan edildiği gibi, Kanlıca'da sahilhâne alabilmesi için Es'ad Efendi'ye de 20 bin kuruş atıyye verilmiştir.²³

"Ravzatü'l-Hüseyin fi Hülâsati Ahbâri'l-Hafıkayn" adlı eseri ile ilk vekayi'nüvis olarak tanıdığımız Naïma'dan sonra Râşid, Küçük Çelebizâde Âsım, Subhî, İzzî, Vâsıf, Şânizâde, Ahmed Cevdet Paşa, Ahmed Lütüfi ve nihayet Abdürrahman Şeref gibi kimseler, önemli vekayi'nüvis olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

TABAKAT VE BİYOĞRAFİ KİTAPLARI

İslâm dünyasında, tefsir, hadis ve fıkıh gibi ilimler gelişip tedvin edildikçe Hz. Peygamber döneminin yanında, Hülefa-yı Raşidîn döneminin bilinme ihtiyacı ortaya çıktı. İctihadlardan sonra ilk halifelerin idarî, askerî, siyasi ve ibâdetle ilgili söz ve tavırlarının incelenmesi bir zaruret halini almıştı. Bu zaruret, İslâm tarihçiliğinin doğmasına sebep olmuştur. Hadis senedlerinin doğruluğunun bilinmesi, râvilerin öğrenilmesini zaruri kılmıştır. Bu zaruret de tabakat ilminin doğmasına yol açmıştır. Başlangıçta, hadisler tabakatı geliştirilmiş, bunu tefsir, fıkıh, kelam, edebiyat, tarih ve filoloji gibi ilim dalları ulemasının tabakat çalışmaları takip etmiştir.

Osmanlı tarih literatüründe biyografinin müstesna bir yeri vardır. İlk teracim-i ahval (hal tercümeleleri, biyografi) telifleri geç bir tarihte ortaya çıkmışlarsa da, zamanla kendilerine has bir vasıf ve devamlılık kazanmışlardır. Filhakika Osmanlı şuarâsının biyografilerini toplayan ilk tezkire (Sehî'nin Heşt Bihişt'i) 1538'de, ulema ve meşâyihin tercüme-i hallerini ihtiva eden tabakat kitabı (Taşköprizâde'nin eş-Şekaiku'n-Numâniye'si) ise 1558'de kaleme alınmışsa da bu ilk numuneleri, daha mütekâmil zeyilleri takip etmiştir.²⁴

Tabakat ilmi, aynı mesleği icra eden veya aynı mezhebe bağlı ilim adamlarının biyografilerinin bir arada bulunmasını sağlayan bir ilim dalıdır. Bu neviden

²² Geniş bilgi ve kaynaklar hakkında bk. Kütükoğlu, agm. s. 107 – 108.

²³ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Kütükoğlu, agm. s. 110 – 111.

²⁴ Kütükoğlu, Makaleler, s. 211.

biyografilerin yazıldığı eserlere de tabakat kitapları denir. Gerek İslâm, gerekse Osmanlı dünyasında bu neviden pek çok eser telif edilmiştir. İlk tabakat kitabı diyebileceğimiz eser İbn Sa'd (öl. 845)'ın "et-Tabakatü'l-Kübrâ" adlı eseridir. O, eserine Harun Reşid'in saltanatına kadar halifeleri eklemiştir. Eserde, hadis tenkidi ile ashab ve tâbiün biyografileri yer almıştır. Böylece İslâm tarih yazıcılığında yeni bir merhale açmıştır.

Osmanlı döneminde de benzer tabakat kitapları bir hayli fazladır. Taşköprizâde İsmâeddin Ahmed Efendi'nin, "eş-Şekaiku'n-Nu'mâniyye fi Ulemai Devleti'l-Osmâniyye" ve zeyilleri ile Süleyman Sa'deddin Efendi'nin (öl. 1788), 1786'ya kadar gelmiş olan Şeyhülislâmların biyografilerini yazdığı Devhatu'l-Meşâyih* ile hattatların hal tercümelerini veren "Tuhfe-i Hattatın" adlı eserleri ilk akla gelenler arasındadır. Bu arada, belli bir mezhebe bağlı âlimlerin hal tercümelerini bir araya getiren tabakat kitapları da vardır. Bunlar, mezhebler bakımından önem arz ederler.

Osmanlı siyasî tarihindeki önemli mevki dolayısıyla sadrâzamların hayat hikâyelerini toplayıp bir araya getiren ve Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın arzusuna uyularak Osmanzâde Tâib Ahmed Efendi (öl. 1136/1724) tarafından kaleme alınan "Hadikatü'l-Vüzerâ" adlı eser büyük bir rağbet görmüş, birbiri ardınca yapılan zeyllerden Ahmed Refik Efendi'nin 1808-1863 dönemini ihtiva eden "Verdü'l-Hadaik" ile yine son devrin iki biyografı İbnülemin ve M. Zeki Pakalın (1886-1972) tarafından yapılan zeyllerle sadaretin sona ermesi tarihine kadar vezir-i azamların biyografileri devam ettirilmiştir.

Burada, üzerinde durulması gereken bir konu daha vardır ki, tabakat kitapları denince son zamanlarda bazı kimselerin kafasında, normal şartlarda gerçekleşmesi mümkün olmayan bazı hâdiseleri gerçekleştiren insanların biyografileri ile gerçekleştirdikleri menkabevi olayların anlatıldığı eserler de gelebilmektedir. Biz, bunlardan sarf-ı nazarla Osmanlı tarihi, medeniyeti ve müesseseleri için her sahada bize yardımcı dokunabilecek ve araştırmalarımızda mevzu teşkil edecek şahıs veya eserleri tabakat ve biyografi kitaplarından öğrenebiliriz. Çok azından söz ettiğimiz tabakat ve hal tercümeleleri (biyografi) kitapları, araştırmalarımızda bu yönleri ile bize kaynak olurlar.

SALNÂMELER

Geçmiş yıllardaki mühim hâdiseleri özetleyen ve ait olduğu yılın müesseseler ile hal tercümeleleri gibi çeşitli mevzularda son durumu kısaca anlatan eserlerdir. Farsça yıl demek olan "Sal" ile mektup mânâsındaki "nâme" kelimelerinden meydana gelmiştir. Bunlar için "nevsal" (yeni yıl) tabiri de kullanılabilir. Günümüz Türkçe'si bakımından genellikle "yıllık" kelimesi ile ifade edilmektedir. Salnâme kelimesi, almanak veya takvim kelimeleri ile karıştırılmamalıdır. Bunlar, salnâmeye çok yakın olmakla birlikte gerek mevzuları, gerekse hitab ettikleri zümre bakımından farklılık gösterirler. Zira almanaklar, daha ziyade halka hitab etmeleri ve ev idaresi, oyunlar, sağlık öğütleri, fıkralar ve mizahî resimler gibi

* Bu eser, 1876'da vefat eden Ahmed Rif'at Efendi tarafından yeniden kaleme alınarak 1863 yılına kadar getirilmiştir.

hemen her şeye yer veren eserlerdir. Takvimler ise, gün, ay, mevsim, yıllar ve bayramların bir çeşit cetveli olma özelliğini taşırlar. Buna karşılık salnâmeler, hususiyetleri itibarıyla takvim ve almanaklardan ayrılırlar.

Salnâmeler, resmî olarak devlet tarafından yayınlandıkları gibi, özel müesseselerde de hazırlanabilmektedir. Bu bakımdan salnâmeler, tarih ve müesseseler için önemli birer kaynak olma özelliğini taşırlar. Osmanlı döneminin ilk resmî salnâmesi, XIX. yüzyıl ortalarında Koca Reşit Paşa'nın teşviki ile tarihçi Hayrullah bu iş ile görevlendirilmiştir. O da salnâmeyi Ahmed Vefik Paşa'ya hazırlatmıştır (1263/1847).

1306 (1888) yılından itibaren devlet salnâmesi, "Me'murin-i Mülkiye Hey'eti" ne bağlı "Sicil-i Ahval İdaresi"ne havale edilmiştir. Resmî salnâme, Osmanlı saltanatının sonuna kadar bu idare tarafından tertib olunuyordu. Çok muntazam bir şekilde çıkarılan devlet salnâmesi, her yıl biraz daha geliyordu. İlk seneler 100 küçük sayfayı aşmayan salnâmeler, daha sonraları 200 ve en nihayet 700 – 800 sayfayı bulmuştur. 1263–1297 yılları arasındaki 35 salnâmenin nüshaları taş basması olup diğerleri matbudur. Bu arada devlet merkez teşkilâtındaki nezâretlerin kendi nezâretleri ile ilgili olarak çıkardıkları salnâmeler de vardır. Bunların en önemlileri Harbiye Nezâreti tarafından çıkarılan "Salnâme-i Askerî"dir. Keçecizâde Fuad Paşa'nın zamanında, ordudaki kadrolar, subaylar, nişanlar ve istatistikler gibi bilgileri ihtiva etmektedir.

Ticaret ve Nafia (bayındırlık) Nezâreti tarafından çıkarılan Rasathâne-i Âmire Salnâmesi, Hariciye Nezâreti tarafından çıkarılan salnâme ve Maarif Nezâreti'nin çıkardığı neşr olunmuşlardır. Meşihat Makamı (Şeyhülislâmlık) tarafından çıkarılan İlmiye Salnâmesi, 1334 yılında tek nüsha olarak yayınlanmıştır. Bu arada, Bahriye Nezâreti, İngiltere rasathânesi tarafından çıkarılan almanağı her yıl "Takvim-i Bahrî" adı ile tercüme ettirmiştir. Bazı nezâretler, tek bir salnâme ile yetinmemişlerdir.

Bu salnâmelerden başka ilki 1282 yılında neşredilen Trabzon vilayet salnâmesi ile başlayan vilayet salnâmeleri de bulunmaktadır. Bu salnâmelerde başta vali ve diğer devlet erkânı olmak üzere memurların biyografileri ile birlikte vilayetin tarihçesi, İslâm'dan önceki ve sonraki dönem ile Osmanlılar zamanındaki gelişmeler yer almıştır. Devlet veya nezâretlerce çıkarılan salnâmelere "Resmî Salnâme" denir. Bu arada özel şahıslar tarafından çıkarılan ve resmî olmayan salnâmeler de vardır. Bunların ilki, Ali Suavi tarafından 1288 (1871) yılında Paris'te neşredilmiştir.

SİYASETNÂMELER

Devlet yöneticileri veya ileride devleti yönetecek durumda olacak kimselerin uyması gereken prensipleri veya öğütleri bir araya toplayan eğitici eserlerdir. Bu eserlerde, her sınıftan yöneticinin halka karşı nasıl davranması gerektiği, bir göreve gelmek için hangi özellikleri taşımanın icab ettiği, halk ile yönetici zümrenin birbirlerine karşı olan hak ve vazifelerinin neler olduğu anlatılır. Bilginin sunulması ve okuyucuya rahatlık kazandırması için olaylar hikâyeleştirilerek verilir. Sonunda da bu hikâyelerden bazı dersler çıkarılarak öğüt halinde takdim edilir.

Böyle bir metod ile siyasetnâmeyi yazan müellif (âlim), döneminin dinî, siya-sî, ekonomik ve sosyal yaşantısı hakkında bilgi verir. Bu bilgiler, daha sonraki nesiller için siyasetnâmenin yazıldığı dönem hakkında önemli bir kaynak olur. Bilinen kadarı ile bu neviden eserlere İslâm dünyasında İbn Mukaffa' (142/759) ile başladığı görülür. Bir mukaddime ile iki bölümden oluşan el-Edebü'l-Kebir adlı eserinin mukaddimesinde eskilere uymanın, onların ilim ve eserlerinden faydalanmanın önemine temas eden İbn Mukaffa', eserinin birinci bölümünde hükümdar, vezir ve valilerin idarî ve siyasî davranışlarından, ikinci bölümünde de insanlar arasındaki ilişkiler, görgü kuralları ve gerçek dostun vasıflarından söz eder.²⁵ Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Mâverdî (öl. 450/1058)'nin el-Ahkâmü's-Sultaniyye adlı eseri, daha çok devletin esas teşkilâtı ve yönetimi ile ilgili fıkhi hükümlerin ağırlıkta bulunduğu bir siyasetnâme özelliğini taşır. Daha sonra benzer eserler ortaya çıkmıştır. Selçuklu döneminin veziri Nizâmülmülk'ün, Abbasî, Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu gibi Müslüman devletlerin konu ile ilgili özelliklerini bir araya topladığı Siyâsetnâme adlı eseri bu konuda dikkat çekici bir kaynaktır. Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'i, Osmanlı döneminde Kanunî Sultan Süleyman'ın sadrazamı Lütfi Paşa'nın Âsafnâmesi ile Nişancı Mehmed Paşa'nın Nesayihü'l-Mülûk'u bu neviden eserlerdir.

İslâm dünyasında yetişmiş olan büyük düşünür ve bilginler, zamanlarının hükümdarlarına devlet ve hükümet idaresi ile ilgili tavsiyelerde bulunuyorlardı. Böyle bir düşünce, siyasetnâmelerin yazılış gayesi olarak ifade edilebilir.

İsimlerinden de anlaşılacağı üzere öğretici, eğitici ve nasihat edici eserler olduklarından konularını (daha önce de temas edildiği gibi) daha dikkat çekici hale getirmek için mevzular arasına hikâyeler koyup şiirler serpiştirirler. Sözlerinin kuvvet ve inandırıcılığını artırmak için de konuyu âyet, hadis ve geçmiş yöneticilerin uygulamaları ile desteklerler. Siyasetnâmeler içinde kısa cümleli ve kolay anlaşılır olanlar olduğu gibi, anlamı zor, edebî san'at yapan, bunun için de bol bol terkipler kullananlar da vardır.²⁶

Siyasetnâmeler, şekil yönünden a) Mukaddime (Giriş): Bu kısım, kitabın ismi ile besmeleden sonra gelir. Bunlar, Arapça, Farsça ve çoğunlukla Türkçe olur. Müellif, burada, Allah'a hamd, Peygamber'ine salât ve selâmdan sonra kitabı yazabilmesi için Allah'ın yardımını isteyerek dua eder. Yine burada mütevazi bir şekilde kendisi hakkında bilgi vererek kim olduğunu anlatır. b) Mevzu (Konu): Burada artık konuya geçilir. Konular 2-4 başlıklı olabilecekleri gibi, 40-50 müstakil başlık tutanlar da vardır. Mesela "Bâb-ı evvel, etvar ve ahlâk-ı vezir-i a'zam ne resme gerekdür ve pâdişah ile nice muamele gerekdür ve reâyâ ile nice muamele gerekdür ânı bildürür" gibi konular, Bâb, Fasıl, Tavr, Makale, Tarik ve Asıl diye ayrılırlar. c) Hatime (Sonuç): Siyasetnâmelerde konulardan sonra hatime denilen kısım gelir. Burada dua yapılır, öneri ve tavsiyelerde bulunulur.

Osmanlı siyasetnâmelerinin konularına baktığımız zaman :

²⁵ İbn Mukaffa' hakkında daha geniş bilgi için bk. İsmail Durmuş, "İbnü'l-Mukaffa'" Diyanet İslâm Ansiklopedisi, XXI, 130 - 134.

²⁶ Osmanlı dönemi siyasetnâmeleri ve siyasetnâmelerin ortak metodu diyebileceğimiz özellikler hakkında daha geniş bilgi için bk. Ahmet Uğur, Osmanlı Siyaset-Nâmeleri, Kayseri, 1992.

- a-Pâdişah (Sultan, emir, halife , hükümdar) ları ilgilendiren ve onlara yapılan nasihatlar,
- b-Vezir-i a'zamlar için yapılan nasihatlar,
- c-Asker ve seferle ilgili nasihatlar,
- d-Hazine ile ilgili alınması gereken tedbirler,
- e-Halk ile münasebetler ve onlarla ilgili alınması gereken tedbirler.
- f-Mevcut karışıklıkların giderilmesi ve geri kalmanın sebepleri ile ilgili alınması gereken tedbirler.

Bursa'lı Mehmed Tahir'in, "Siyasete Müteallik Âsâr-ı İslâmiyye, İstanbul 1332 adlı eseri, 1943 yılında Arapça olarak "Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmî el-Arabî'nin XVIII. sayısında yayımlandı.

TAHRİR DEFTERLERİ

Osmanlı Devleti'nin, idarî, sosyal ve ekonomik yapısının anlaşılması için üzerinde araştırma yapılması gereken aslı kaynaklardan biri de kısaca "Tahrir" veya "Tapu Tahrir Defterleri" dediğimiz, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü gibi kurumlarda bulunan defterlerdir.

Osmanlı döneminde, zapt edilen yerlerin nüfus ve arazisi, tayin edilen bir heyet tarafından yazılırdı. Buna "tahrir" denirdi. Bu şekildeki tahrirle dayanılarak arazi ve emlakın muntazam kayıtları tutulurdu. Bu kayıtlar, çeşitli dairelerle (kalemlerle) ilgili her neviden evrak ile defterler, fevkalade bir arşivcilik anlayışı, titizlik ve nizamı içinde tutulup muhafaza ediliyorlardı. Bunlar, en eski tarihlerden başlamak üzere her an faydalanılabilir bir tarzda tasnif ve muhafaza ediliyorlardı.

Tahrirler, 80-100 senede bir olduğu gibi bazen, daha kısa aralarla oluyordu. Böylece yeni kayıtlar meydana getiriliyordu. Tahrir işleri, "Tevkii" denilen "Nişancı"nın nezâreti altında cereyan ederdi. Bir yerin tahriri yapılacağı zaman bu işi idare edecek "Muharrir-i memâlik", Muharrir" veya "İl Yazıcısı" adı verilen bilgili, namuslu ve her yönü ile itimada layık biri seçilirdi. Bu görevlinin maiyetinde yazılacak yerin önemine göre farklı sayılarda kâtipler bulunurdu. Devletin, mahallî idaresi ile adli teşkilâtı, Muharririn istediği bütün yardımları yapmak zorunda idi. Arazi, önce pâdişah, vezir, sancak beylerine mahsus haslara, sonra zeâmet ve tımarlara bölünürdü. Daha sonra pâdişah vakıfları ile diğer vakıflar ve mülkler olmak üzere muhtelif kısımlara bölünürdü. Bundan sonra İl yazıcı, şehir, kasaba ve köyleri dolaşarak buralardaki vergi mükelleflerinin isim, eşkâl, din ve fizikî görünümünü yazardı. Herhangi bir sebepten dolayı vergiden muâf olanları da hangi sebep ve hangi vergilerden muâf olduklarını açık bir şekilde yazardı. Bu arada topraklı ve topraksız köylü, evli veya bekâr olanlar, yaşlı veya beden özürlü olanlar, sanat sahibi veya ilmiye sınıfına mensup olanlar ayrı ayrı kayd edilirdi. Bütün bunlardan başka köyün merası, kışlağı, yaylağı, korusu, ormanı ve çayırı cins cins gösterilerek yazılırdı. İl yazıcı merkeze döndükten sonra elindeki müsveddeleri birleştirerek bir defter vücuda getirirdi. Aynı zamanda idarî teşkilâtı da gösteren bu defterlere "Mufassal" adı verilirdi. Buna nazaran idarî teşkilât ile köy isimlerini ve yıllık hâsılat miktarlarını gösteren daha muhtasar bir

defter hazırlanırdı. Buna da “Mücmel” veya “İcmal Defteri” denirdi. İki nüsha olarak hazırlanan bu defterlerden biri Defterhâne hazinesine konurken, öbürü tuğrasız olarak sarayda muhafaza edilirdi. Bunlar, vatan topraklarının ana ve esas kaydı olup tapu hükmünde idiler.²⁷ Bu defterler sayesinde biz, Osmanlı dönemi idarî taksimat, ekonominin önemli bir bölümünü teşkil eden vergiler, köylerin gelir kaynakları, nüfus hareketleri, vakıflar gibi önemli müesseseleri hakkında bilgi sahibi olmaktadır.

TEŞRİFATNÂMELER

Arapça bir kelime olan “teşrifat”, “teşrif” kelimesinin çoğuludur. Şerefleendirme, şeref verme, bir yeri ziyaretle şerefli kıılma gibi mânâlara gelen teşrif ile Farsça mektup, risâle ve yazı anlamına gelen “nâme” kelimelerinin birleşmesiyle meydana gelen “teşrifatnâme”, protokol, resmî ziyaretler, resmî kabuller, elçilerin huzura kabulü ile bayramlarda devlet büyüklerinin huzuruna çıkmada uyulması gereken kaideleri gösteren eserlerdir. Merasimlerde teşrifat işleri ile uğraşan memura “Teşrifatî Efendi”, “Teşrifatçı Efendi” veya “Teşrifati-i Divân-ı Hümâyûn” denir. Bu zat, devlete ait protokol işlerinde uzmanlaşmış bir kimse idi. Saray, Divan-ı Hümâyûn ve Paşakapısı gibi yerlerde yapılacak merasimlerde elindeki deftere göre protokolü idare ederdi. Bu işlerle görevli daireye de “Teşrifat Dairesi” denirdi. Başlangıçta doğrudan doğruya Divan-ı Hümâyûn’a bağlı olan Teşrifatçı Efendi, Sultan III. Ahmed döneminden itibaren Paşakapısı’na nakledilip sadâret kethüdalığına bağlandı. Bu uygulamadan sonra teşrifatçı “Teşrifat Nâzırı” unvanını aldı.

Osmanlı Devleti’nde teşrifat, devletin tarihi kadar eskidir. Bununla beraber Hammer, teşrifatçılığın Kanunî döneminde başladığını söyler. Bu, daha önce Osmanlı Devleti’nde teşrifatın bulunmadığı anlamına gelmez. Zira gerek Selçuklu, gerekse Memlûk devletlerinde teşrifat işleriyle meşgul olan özel görevlilerin bulunduğu bilinmektedir. Osmanlılar’da da muhtelif kanunnâme ve hatt-ı hümâyûnlarda devlet ricalinin protokoldaki yerleri ile çeşitli zamanlarda yapılacak merasimlere işaret edilmektedir. Fâtih Kanunnâmesi, bunun en açık ve belirgin örneğini teşkil eder.

Osmanlı toplum hayatında merasim, alay ve donanma gibi şenlikler önemli yer tutarlardı. Bir zafer, bir cülûs, bir doğum veya bir düğün için yapılan merasim ve şenlikler, halktan büyük ilgi görürlerdi. Özellikle zaferlerden sonra yapılan alay ve şenlikler çok muhteşem olurdu. Es’ad Efendi, Teşrifat-ı Kadime adlı eserinde muhtelif merasimlerin yapılışını tasvir etmekte ve merasimlere iştirak eden zevatın resmî elkab ve elbiselerini tanıtmaktadır. Böylece o, kendinden önceki son devir Osmanlı devlet teşkilâtı hakkında geniş bilgi verir. Es’ad Efendi’nin bu eseri, Sultan III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud ve Sultan Abdülmecid dönemleri için önemli bir kaynak olma özelliğini taşımaktadır. Eserin bilinen tek nüshası, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi 2692 numarada kayıtlıdır. İstanbul’da 1287’de basılan eser, daha sonra yine İstanbul’da 1979 yılında ofset baskı şeklinde yayınlanmıştır.

²⁷ Daha geniş bilgi için bk. M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1971, III, 376 – 377.

Âdet ve merasimler, tarih boyunca süregelmişlerdir. Bu bakımdan meseleyi ilk insan ve ilk Peygamber olan Hz. Âdem'e kadar götürmek mümkündür. Hz. Peygamber döneminde de bazı âdet ve merasimlerin olduğu görülmektedir. Onun, Peygamberlik sıfatı yanında bir de devlet başkanı sıfatı vardı. Bu her iki sıfatın insanlar üzerinde farklı etkileri vardı. Nitekim Kur'an-ı Kerim bir taraftan: "Ey iman edenler! Sesinizi, Peygamberin sesinden daha fazla yükseltmeyin."²⁸ Derken, öbür taraftan da: "Peygamber size ne verdi ise onu alın, size neyi yasakladı ise ondan da sakının"²⁹ diyerek onun yerini belirler. Bu arada, doğum, sünnet, düğün, karşılama, temel atma vs. gibi merasimler, hem Hz. Peygamber, hem de onun ashabı zamanında yapılmakta idi.

TEREKE DEFTERLERİ

İslâm hukuk sisteminin bir sonucu olarak ortaya çıkan tereke defterleri, Osmanlı müesseselerinin önemli kaynaklarından birini teşkil ederler. "Kassam", "Metrukât" veya "Muhallefât" defterleri de denilen "Tereke Defterleri", kadı sicilleri içerisinde ayrı bir öneme sahiptirler. Osmanlı döneminde "Tahtgâh-ı Selâse" denilen İstanbul, Bursa ve Edirne gibi gerek ticaret, gerek sanayi, gerekse nüfus fazlalığı bakımından önem arz eden şehirlerdeki kadılıklarda bu defterler müstakil olarak tanzim edilirdi. Bugün, arşivlerimizde Osmanlı devri vilayet merkezleri ile bazı büyük şehirlerin tereke defterleri, tarih sırası takip eden geniş seriler teşkil emektedirler.

Bilindiği gibi Osmanlı dönemi kadınlarının pek çok görevi bulunmakta idi. Bu görevlerden biri de vefat eden kimselerin gerekli hallerde terekelerine el koyup şer'î hüküm ve kaidelere uygun olarak miras taksimini yapıp bunların defterlerini tanzim etmektir. İstanbul, Bursa ve Edirne gibi zengin şehirlerde müstakil, diğer şehirlerde ise kadı sicilleri ile birlikte bazen müstakil, bazen de siciller içerisinde ayrı bölümler olarak tutulan bu defterler, bize ailelerin iktisadi durumları ile refah seviyelerini ve sahip oldukları imkanların neler olduğunu göstermektedirler.

İsimlerinden de anlaşılacağı gibi bu defterler, ölen bir kimsenin miras taksimine mevzu teşkil eden mallarının isim ve dağıtım şekillerinin bulunduğu defterlerdir. Bu sâyede biz, Osmanlı ailesinin sahip olduğu mal ve para varlığını açık bir şekilde rakamlara dökmek suretiyle tesbit edebiliyoruz.

Merkezî idarenin âmme velâyetini kullanma yetkisine sahip Osmanlı dönemi kadısı, uhdesinde olan çeşitli konular içerisinde miras meselelerine de el koyup İslâm hukukuna göre taksimlerde bulunabilirdi. Vârislerin veya bunlardan birinin müracaatı üzerine kadı, vefat edenin terekesine el koyup tesbit edilen değerler üzerinden mirasçılarının hisselerini tayin edip tevzi' etmekte idi. Miras taksimi konusunda mirasçılar arasında ihtilafın çıkması veya vefat edenin borcundan dolayı alacaklının müracaatı üzerine kadı mirasa el koyup taksim yapardı.³⁰ Vârislerin veya miras ile ilgili diğer alakalıların mahkemeye müracaat etmemeleri halinde kadı ve adamlarının sırf "Resm-i Kısmet" almak için miras taksımı

²⁸ Kur'an, Hucurât, 2.

²⁹ Kur'an, Haşr, 7.

³⁰ Geniş bilgi için bk. Hüseyin Özdeğer, Bursa Şehri Tereke Defterleri, İstanbul 1988, s. 10 - 11.

yapmaları mümkün değildir. Nitekim Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi'nde: " Müteveffanın vârisi kibar (kebir) olup madem ki anlar cânibinden kısmet talep olunmaya zinhar varup cebr ile yazmayalar, tale olup yazmadıkları surette resm-i kısmet talep etmeyeler"³¹ denilmektedir.

Osmanlı miras hukukunda, miras taksiminin mahkemece halledilmesi icab eden durumlarda kadınların maiyetinde sırf bu taksim işleri ile görevli ve "Kassam" adı verilen kimseler bulunurdu. Bunlar, taksim işini bizzat yapar ve tereke listesini tanzim ederlerdi. Kassam memuruna izafeten bu defterlere "Kassam Defteri" de deniliyordu. Mahkemelere intikal eden mirasın taksimini yapan iki çeşit kassam vardı. Bunlardan biri, Kadıasker kassamı olup askeri sınıfa mensub kimselerin terekelerini taksim ederdi. Diğeri de mahallî kadılıklarda bulunan "Beledi" veya "Şehr"i" kassamlardı.³² Kassamlar, yaptıkları işler için belli bir ücret alırlardı. Bu ücretin kaynağı, paylaşımını yaptıkları mal sahipleridir.

MÜNŞEÂT MECMUALARI

Münşî denilen iyi nesir yazarlar tarafından yazılıp bir araya toplanan Münşeât mecmuaları Osmanlı dönemi edebiyatımızın nesirle yazılmış önemli mahsulleri arasında yer alırlar. Tarih incelemeleri için de mühim kaynak malzemesini toplayan bu eserleri, muhteviyatı ve tertip tarzı bakımından üç kısma ayırmak mümkündür. Bunlar: Bir münşinin ismine nisbet edilen veya muhtelif kimselere ait münşeâtı toplayan mecmualar; siyasî ve idarî mahiyetteki mektuplar; belge inşa tekniğini öğretme gâyesiyle hazırlanan deneme ve derlemeler.

Münşeât mecmualarının birinci kısmına, genellikle, şiirde olduğu kadar nesir sahasında da üstad olan Âli (öl. 1008/1600), Ganizâde Nâdiri (öl. 1036/1627), Osmanzâde Tâib (öl. 1136/1724) gibi kimselerin tertip ettikleri veya nesirde üstad olanların eserlerinden başkaları tarafından seçilerek tanzim olunan münşeât mecmuaları girmektedir. Bu nevi münşeâtların bazılarında öğretici bir tasnif tarzı görülmektedir. Kınalızâde Alaeddin Ali Efendi'nin Münşeâtı'nda mektup örnekleri beş çeşit olarak sınıflandırılmıştır. Bunlar: Tehniyetnâmeler, şefaât ve sipariş mektupları (ruk'alar), muhabbetnâmeler, tâziyetnâmeler ve arızalardır.

Siyasî ve idarî mektupları toplayan Münşeât Mecmuaları, büyük ölçüde kaynak malzemesi ihtiva ederler. Bunlar arasında Feridün Bey, Dizfûli, Sarı Abdullah Efendi, Râğıp Paşa ve Kânî münşeâtı gibi meşhur olanlar yanında daha az bilinenleri de vardır.

Üçüncü grup Münşeât Mecmuaları ise ister Divân-ı Hümâyûn ile defterdarlık kalemleri, isterse kadılık müesseselerinde kâtip olarak çalışacaklara mektup veya belge yazma teknik ve melekesini kazandırmak için hazırlanmış derlemelerdir.³³

SEYAHATNÂMELER

Osmanlı müesseselerinin kaynaklarından biri de seyahatnâme adı verilen

³¹ "Osmanlı Kanunnâmeleri", MTM. Sayfa 541.

³² Bilgi için bk. Özdeğer, age. s. 11.

³³ Daha geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Kütükoğlu, Makaleler, s. 217 – 223.

eserlerdir. Devleti'nin sınırları dahilinde, farklı tabiiyet, ırk ve dinlere mensup insanlar, çeşitli vesilelerle seyahatlerde bulunuyorlardı. O günün tabiri ile "Seyyah" adı verilen bu insanlar, gezdikleri yerlerde gördüklerini ve duyduklarını kaleme alıyorlardı. Yaşadıkları dönemde gezdikleri ülkelerin bütün özelliklerini aktaran bu insanları genel olarak iki grupta değerlendirmek gerekir. Bunlardan biri yerli, diğeri yabancıdır. Yerlilerin dil ve kültür bakımından bir problemleri bulunmadığı için daha rahat ve daha sağlıklı bir şekilde bilgi aktarırlar. Yabancılarla gelince bunlar, gerek dil, gerekse diğerkültürel farklılıklar yüzünden bazı sıkıntılarla karşılaşabilirler. Hele bazı olayları kendi ülkelerindeki olaylar ve kültürel faaliyetlerle karşılaştırdıkları zaman daha büyük sıkıntılarla karşılaşır.

Tarihin uzak dönemlerinden beri yeni coğrafyalarda yeni toplumlar görmek ve bunlar hakkında bilgi sahibi olmak için seyahata çıkan meraklı insanlar olmuştur. Bu bakımdan milliyet farkı düşünülmeden her bölgeyi ve devleti görme arzusuna düşmüşlerdir. Özellikle yabancılar gerek İslâm, gerekse Osmanlı toplumunun dini, askerî, sosyal, ekonomik ve kültürel durumları gibi bütün özelliklerini öğrenmeye çalıştılar. Onların, bu gaye ile yaptıkları yolculuklarda gördüklerini kaleme almaları, belli bir hedefe yönelikti. O da gördükleri veya duydukları bilgileri kendi ülke halkına tanıtmaktı. Bu da ya kendilerinde bulunmayan medenî faaliyetlerin kendilerine taşınmasını sağlamak veya o ülke insanını tanımak suretiyle onlara karşı nasıl bir tedbir alınması gerekiyorsa öyle tedbir almaya yönelik çalışmalardı.

Öğrenme maksadı ile Osmanlı veya başka bir ülkeye seyahat eden Batılılar, eserlerine "Şarka Seyahat", " de Gördüklerim", veya "... senesinde İstanbul", Kahire, Bağdad" gibi isimler vermişlerdir.

Bazen önemsemediğimiz veya alışkanlık haline geldiği için üzerinde durmadığımız ve bizce ehemmiyetsiz gibi görünen bir konu veya olay, yabancılar üzerinde büyük bir etki yapabilir. Bu yüzden gözden kaçırdığımız bazı şeyleri onların eserlerinden öğrenebiliriz. Bununla beraber yabancıların Türkçe, Arapça ve Farsça gibi doğu dillerine yabancı olmaları, bazı konuları yanlış anlamalarına sebep olabilir. Bu yanlış anlama, sonuç olarak yanlış bir değerlendirmeye götürür. Bu yüzden yabancıların ve hatta bazen yerlilerin seyahatnâmelerini okurken bu hususu gözden ırak tutmamak gerekir. Yabancılar, bazen de kendi ülkeleri ile gezdikleri ülkeleri birbirleri ile mukayese etmeye çalışırlar. Böyle bir karşılaştırma da hatalı bir sonuç doğurur. Çünkü her ülkenin kendine göre şartları olduğu gibi kültürleri de farklıdır. Bu farklılık, hareket, davranış ve anlayışlarda da kendini gösterir. Bu bakımdan, seyahatnâmelerin verdikleri bilgiler, belli ölçülerde değerlendirilmelidir. Özellikle dışarıdan gelenlerden büyük bir kısmı ön yargılı idi. Bunların gözlemlerinde kasıt olmasa bile objektif olamayacakları unutulmamalıdır. Batı'dan gelen seyyahların bir kısmında da dinî taassup ağır basıyordu. Böyle bir düşünce ve anlayışla gelenler, gördükleri her şeye biraz da hayal mahsülü olan düşüncelerini katarak durumu tamamen olumsuz bir hale getiriyorlardı. Bunlardan bir kısmı da kendilerinden önceki seyyahların eserlerinden etkilenecek doğunun egzotik havasının câzibesinden ve bir masal âleminde bahsediyorlardı. Bütün bunlara rağmen, tahlil ve tenkid etmek kaydıyla seyahatnâmeleri değerlendirmek gerekir. Zira en hazır ve ayrıntılı malzemeye bu neviden eserlerde rastlamak mümkündür.

HÂTİRALAR

Gerek Osmanlı, gerekse diğer devletlerin müessese ve medenî faaliyetlerine ışık tutacak olan kaynaklardan biri de hâtıralardır. İlim veya siyaset adamlarının hâtıralarını yazmak suretiyle ilme ve topluma faydalı oldukları bilinmektedir. Zira başkalarının muttali olamadığı bazı konular, hâtıralar sâyesinde ortaya çıkar. Bu da toplumun o dönemi, veya siyasî hareketi hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlar. Bununla birlikte hâtıraları kişinin kendi iç dünyası içerisinde mütalaa etmek gerekir. Çünkü hâtırat nevinden eser yazan birçok kimse, yazdıklarına kendi anlayış ve düşüncesini katar. Bu bakımdan hâtıralar, kuru bir bilgi yığını değil, aksine insanları o çağın veya zamanın atmosferinde dolaştıran önemli bir bilgi kaynağı olma özelliğini taşırlar. Bununla birlikte hâtıraları okurken, konuyu değerlendirme hususunda acele etmemek gerekir. Zira hâtıratını yazan kişi, bazen kendisinin veya sevdiklerinin aleyhine olabilecek olaylara yer vermeyebilir.

KİTÂBELER

Arapça bir kelime olan “Kitâbe” yazılmış veya basılmış ve bir kabın içinde dikilmiş kağıtların toplamı mânâsına gelen kitab kelimesinden alınmıştır. Böylece yazı ile ilgili bir kelime olan kitâbe³⁴, Osmanlı dünyasında farklı ıstılâhî anlamlar kazanmıştır. Buna göre binaların kemerlerine, kapı üzerlerine, çeşme ve sebiller gibi umumi binaların, rahatlıkla görülebileceği yerlerine “Celi Hat” ile yazdırılan veya kazdırılan yazı demektir.

“Kitâbe-i Seng-i Mezar” ifadesinden de anlaşılacağı üzere, mezar taşına yazılan veya kazılan yazılara da kitâbe denir. Mezar taşlarındaki yazılar, günümüze biyografi, edebiyat, kültür ve san’at anlayışını yansıtır. Aynı şekilde o mezarda yatan kişinin sosyal durumu ile toplumdaki mevkiini de gösterir. Mezar taşlarından biri üzerinde araştırma yapan bir kişi, o mezardaki şahsın kim olduğunu, doğum tarihini, kimin çocuğu olduğunu, hangi hizmetlerde bulunduğunu ve nihayet ne zaman ve hangi hastalıktan dolayı vefat ettiğini öğrenebilir.

Kitâbelerin temelini câmî, medrese, hastahâne, çeşme, köprü ve anıt (âbide) gibi mimarî eserlerin rahatlıkla görülebileceği yerlerine genellikle Celi hat ile yazılan veya kazılan yazılardır. Bu yazılar, devrin san’at ve estetiği bakımından önemli oldukları gibi, üzerinde yazılı buldukları eserlerin bânileri hakkında bize bilgi verirler. Vakıf eserlerden bir kısmının vakfiyeleri kitâbe şeklindedir. İlk Türkçe vakfiye olan Germiyanoglu II. Yakub Bey (öl. 1428)’in vakfiyesi, câmîsinin kapısı üzerine kitâbe şeklinde yazılmıştır. Vakfiye kitâbelerinin varlığı Osmanlılardan önceye kadar dayanır. Nitekim Anadolu Selçuklu Devleti ile Beylikler döneminden kalan bazı yapılarda bunu görmek mümkündür.

Gerek müessese, gerekse şahıslar söz konusu oldukları zaman kitâbeler daha bir önem kazanıyorlardı. Kağıt kullanımının henüz gelişmediği dönemlerde kitâbeler, önemli birer kaynak oluyorlardı. Hatta bazen kağıda göre daha uzun ömürlü olmaları ve herkes tarafından rahatlıkla görülüp okunabilmeleri mümkün olduğu için son zamanlara kadar kitâbeler yazılmaya devam edilmiştir. Bu gelenek, günümüzde de halen devam edip gitmektedir.

Son dönem kitâbelerinde, eserlerin tesis (kuruluş) tarihi de bulunduğu için önemli birer kaynak olarak varlıklarını korumaktadırlar.

³⁴ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul 1317, II, 1144.